

Պ Ա Յ Ո Ի Ս Ա Կ Ը

Անավարտ վեպ

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

1

Առավոտ կանուխ, աչք բացելու հետ, պահեստի գնդապետ Մկրտիչ Դավթյանի ուղեղով ճառագայթի պես անցավ՝ «էսօր իմ ծննդյան օրն է»: Հիշեց և զարմացավ. ոչ ծննդյան օրը նշելու միտք ու որոշում էր ունեցել, ոչ սպասել էր այդ օրվան, մեկեն ինչպե՛ս եկավ:

«Բարբարա,— նա տխուր ժպտաց կնոջ մեծադիր նկարին,— էսօր իմ ծննդյան օրն է, է՛»:

Պահեստի գնդապետ Դավթյանը գիտեր, որ դա իր ծննդյան օրը չէ, որ իր ծննդյան ճիշտ օրը ինքը երբեք չէր իմացել՝ ասող չէր եղել և արդեն ոչ ոք սակ չի կարող, բայց տեր էր այդ օրվան: Տեր էր, երբ նա տասնչորս տարեկան էր, ամռան այդ օրը արտակարգ եղավ, կյանքում այդպիսի նշանավոր օր չէր ունեցել և որոշեց չկորցնել, տեր դառնալ ու առաջին անգամ անձնագիր ստանալիս, որպես ծննդյան օր, գրել տվեց այդ օրը: Հետո, տասնյակ տարիների ընթացքում, նա իրեն արդեն հավատացրել էր, որ հուլիսի 26-ը ճիշտ ու ճիշտ իր ծննդյան օրն է:

«Իմ ծննդյան օրն է, է՛... Դարձա պաթունյոթ տարեկան, Բարբարա...»։— Եվ հենվեց արմունկներին, գլուխը ծանր կտրեց բարձից ու նայեց դուրս...

Պահեստի գնդապետի մահճակալը պատշգամբում էր. որդուն ամուսնացնելուց հետո պատշգամբը վերակառուցեց-

ապակեպատեց-դարձրեց ննջատենչակ իր և կնոջ համար: Կոկիկ էր, ջերմ ու տրամադրող: Հիմա կիճը չկար, կնոջ մահճակալը չկար. տեղը զբաղեցրել էին լվացքի մեքենան, մի արկղ՝ մուրաքաներով ու դատարկված բանկաներով, փոշեծծիչը, հին ու մին զգեստների գույնզգույն կապոցներ... Այդ ամենի դեմ ժամանակին սահեատի գնդապետը ճակատ տվեց:

«Չի կարելի, հասկանո՞ւմ եք, մահճակալի տեղը էդ... էդ... էդ բաները լցնել չի կարելի», — նա բացատրել չէր կարող, թե ինչու չի կարելի և չէր էլ փորձում, բայց զգում էր, որ ինքը ճիշտ է, համոզված էր. «Չի՛ կարելի»:

Եվ զարմանում էր, որ հարսը այդքանը չի հասկանում, որ որդին անտարբեր է: Եվ հետո պարտված, վիրավորված լռեց:

— Վաթսունչոթ տարեկան, է՛, Բարբարա, — շշնջաց, — հավիրեցի... Արևը գույնզգույն շերտերով թրթռում էր կնոջ լուսանկարի ապակում, և Դավթյանը ուրախացավ, որ օրը պայծառ է, և ուզեց, որ մեկը հիմա ներս մտներ՝ շնորհավորեր և ասեր. «— Ինչքան էլ դուրեկան օ՛ր է, ... թո բախտից է, է՛»:

— Դիմի՛կ, — կանչեց թոռանը և պատասխան չտավ, — Դիմի՛կ, — կրկնեց:

— Ի՞նչ է, է՛...

Թոռան տոնից հասկացավ, որ հարսը դեռ աշխատանքի չի գնացել:

— Արի, բան եմ ասում:

— Ուշանում եմ, ուշանո՞ւմ:

— Էսեցի՞ր, — դարձավ, շշնջաց կնոջ լուսանկարին:

Նա ամեն օր էր գրուցում կնոջ հետ և միշտ՝ շշուկով, մի տեսակ խորհրդավոր, այդ տոնով միայն կնոջ լուսանդկարին էր դիմում,— լսեցիր, չէ՞, ես քեզ ասում էի, չէ՞...— և չիմացավ, թե ե՞րբ է այդ պահի հետ առնչվող մի քան ասել կնոջը և ի՞նչ է ասել,— ասում էի, չէ՞,— տնքալով նստեց անկողնուն,— չէ՞,— տնքալով ոտքերը կախեց մահճակալից,— չէ՞,— հագավ տաքատը և բառը մտքում կրկնելով մտավ ճաշասենյակ։ Որդին ճաշասենյակի մոտ նստած՝ մուսլ հակվել էր թղթերին։ Դեմքով նա ավելի շատ մորն էր նման՝ շեկ, անվամազե փափկությամբ մազեր ունի, սրված ծնոտ։

— Ի՞նչ ես գրում։

«Իրավունք պաշտպանող դիմում եմ գրում, կարո՞ղ ես օգնել»,— որդին պատասխանեց մտքում և առանց գլուխը բարձրացնելու զգաց, որ հայրը ոտքը կախ է գցել, փընթփընթաց.

— Ոչինչ,— և ջղաչին խազմզեց վերջին բառը՝ «շահերից»։

«Ինժեներ եմ, տասը տարի աշխատում եմ նույն գործարանում՝ հենց հիմնադրման օրից։ Սկզբում բրիգադիր էի, հիմա ցեխի վարիչ եմ։ Կարող եմ ասել, որ միշտ կատարել ու գերակատարել եմ պլաններս, ստացել պարգև-հավելում։ Այժմ գործարանի գլխավոր ինժեները գնացել է թոշակի։ Իմ կարծիքով, ես ունեմ ամեն իրավունք փոխարինելու նրան, իսկ գործարանի դիրեկտորը ինձ չի ուզում նկատել և գլխավոր ինժեների պաշտոնակատար է նշանակել ինստիտուտը մի քանի ամիս առաջ ավարտած և մեզ մոտ աշխատանքի եկած մի ընկերոջ։ Ես չգիտեմ, մեր դիրեկտորն ու այս ընկերը բարեկամներ են, ինչպիսի՞ մտերմություն ունեն, բայց վստահ կարող եմ ասել, որ

հարցի այսպիսի լուծման հիմքում ընկած են անձնական հարաբերություններ: Հարցին օբյեկտիվ լուծում տալու համար խնդրում են ձեր միջամտությունը: Դիմում են ոչ միայն իմ օրինական իրավունքը պաշտպանելու համար, այլև ելնելով գործարանի շահերից...»:

— Էսօր իմ ծննդյան օրն է,— պահեստի գնդապետը բռնեց թոռան թևը,— հեչ մտքովդ անցնո՞ւմ է շնորհավորես պապիդ... հը՞, մտքովդ անցնո՞ւմ է...

— Թող, է՛, ուշանում եմ... մամա՛, լողազգեստս որտե՞ղ է:

— Ջհաննամը,— պատասխանեց անշարանից:

— Էսօր իմ ծննդյան օրն է, է՛,— բարձրաձայն կրկնեց թող հարսը լսի և իմանա, որ այս պայծառ օրը իր ծննդյան օրն է:

— Մամա՛ա...

Որդին դիմումը ծալեց, դրեց գրպանը և անձայն դուրս եկավ:

— Ես որ քո տարիքին էի, օղորմած հոգի պապս բերանը բացում էր թե չէ՝ թուչում էի:

Թոռն արդեն տասներկու տարեկան էր, հինգերորդ դասարանի գերազանցիկ աշակերտ, պիոներպալատի երաժշտական խմբակի անդամ, լողի գծով կարգային...

— Ես քո տարիքին արդեն կարգին հոտաղ էի, է՛... Հեչ գիդի, հա՛...

Գարուն էր, կապույտ երկնքով օր: Գիշերը անձրև էր մաղել, և հիմա Արալեզ սարը արևկող արած գարնան առավոտն էր ցնդում:

Պետրոսն ու Հաբեթը գառներն առած՝ բարձրացել էին ասրը: Պետրոսի գառներից մեկը չորս օրական էր, պարանոցին դեղին գանգուլակ ուներ, ճերմակ դնչին՝ սև պուտպուտիկներ: Գառնուկը դեռ արածել չգիտեր, դունչը մտնեցնում էր կանաչին, հոտոտում, դունչը կանաչից խուտուտ էր առնում, և գառնուկը խլշկոտած մայրում էր, մանրիկ ցատկոտում: Պետրոսը նայում էր գառնուկին, անորոշ զգացումից սիրտը ճմլվում էր, աչքերը լցվում էին արցունքով և գողտուկ նայում էր Հաբեթի կողմ. չնկատի հանկարծ՝ կծիծաղի, ձեռք կառնի: Իսկ Հաբեթը նստած էր՝ ծնկները գրկած, ծնոտը դրել էր ծնկներից և նակատն ու հոնքերը վեր ձգած, հոնքերի տակից սուր ու լարված նայում էր Արալեզ սարին ուսին ցցված Արալեզների գագաթին: Եվ նրա դալար իրանն ու թիկունքը, թևերը ամուր կալել էին ծնկները, ամբողջ մարմնով պրկվել էր՝ թռիչքի պատրաստ լուսանի նման: Պետրոսը այդ ամենը տեսնում էր արցունքների միջից և Հաբեթի դեմքին ու շուրջքուրքը գույնզգույն ուլունքներ էին պտտվում, և երկիրն ու երկինքն էին լցված գույնզգույն, իրար խառնված բզբզալով շարժվող ուլունքներով: Եվ դրանից Պետրոսի լալու ցանկությունը մեծանում էր, և նա վազում է, գրկում չորս օրական գառնուկին, գլուխը կպցնում գառան դեմքին և արածելու շարժում է անում, գառնուկի դունչը իր դնչին սեղմած արածում է և շշնջում. «Էսպես, էսպես... արածի...»:

Հետո լսվում է Հաբեթի ոտքերի թփթփոցը: Հաբեթը գունդուկծիկ դարձած, գվում է դեպի Արալեզների գագաթը:

«Ինչու կվազե,— գարմանում է Պետրոսը,— տասին կասեր, թե էնտեղ... թե էնտեղ ուրիշ-ուրիշ տեսակ հավորիք կա...»:

— Հարեթ,— տագնապած ձայն է տալիս,— էնտեղ... էնտեղ...

Իսկ Հարեթը ցոլում է դեպի Արալեզի գագաթը: Գագաթը դիք է, ցից-ցից քարերով, արծիվները պտտվում՝ օղակներ են գծում կատարին, և Հարեթի գլուխը ուստուստում է քարերի ու թփերի արանքում:

— Հարեթ... իսկ Հարեթ...— ձայն է տալիս, բայց գիտե, որ Հարեթը լսող չի:

Հետո Հարեթը վերադառնում է հեղին, կարմրատակած կանգնում է դեմ-դիմաց, վազքի թափից հակված, ձեռքերը առաջ մղած, գլուխը բռնելու պատրաստ, և Հարեթի աչքերը վայրի կայծկլտում են:

— Հոն մեր թագավորն է,— սեղմված առամների տակից Ֆշշում է Հարեթը,— մեր Արա թագավորն է հոն:— Եվ այդպես առամները սեղմած ուստնում է... Եվ Պետրոսը գլտորտվում էր կանաչների վրա, փորձում է պոկվել Հարեթի ձեռքերից, իսկ Հարեթը տենդի մեջ էր:

— Արա թագավորն է հոն...

Եվ Պետրոսը նրա ձեռքից պոկվել, ոտքի կանգնել չէր կարող ու վիրավորված բողոքում էր.

— Յա՛... ես... ես միամիտ կանգնած, դու հարձակվեցիր:

— Յա՛... ես... ես... տասներկու տարեկան եմ... դու... դու... մեծ ես...— բողոքում էր Պետրոսը...

— Ես քո տարիքին կարգին հոտաղ էի, է՛...— պահեստի գնդապետ Մկրտիչ Դավթյանը ամուր բռնել էր թոռան թևը:

— Մա՛...

— Զափրումար, հիմարի մեկը,— հարսը անջարանից հասավ, որդու թնից քաշեց-խլեց պահեաւորի գնդապետի ձեռքից,— հիմար,— հրմշտելով տարավ:

— Բա դու մե՞ր ես,— վիրավորվեց պահեաւորի գնդապետը,— քո դաստիարակած երեխան ի՞նչ պետք է լինի,— բարձրացրեց ձայնը, որ հարսը լսի:

— Տիմար,— հարսը երևի քոթակեց, և լսվեց տղայի տոզտոզը:

— Մայր է, երեխա է դաստիարակում,— պահեաւորի գրգռապետը չէր հանդարտվում,— ծեծում է... հայհոյում է...— գլուխը ծանր տմբտմբացրեց,— հայհոյում է,— քստքստոցով գնաց իր անկյունը և գանգատվեց կնոջը:

— Լսեցի՞ր... լսեցիր, չէ՞, հարսդ հայհոյում է... Ինձ է հայհոյում, է՛:

Նա ծեր էր, ծանրամարմին, փափուկ այտ ու ձեռքերով, և ճակատի կնճիռներն էին փափուկ, ձեռք ու ճակատին ծերունական մոխրագույն լաքեր էին կաթել, նոսրացած մազերը ճերմակ էին, իսկ հաստ քթի տակ թողած բթամատ բեղերը սև էին: Եվ թվում էր, թե նրան ուժ ու շարժ տվողը համատորեն սև մնացած քառակուսի բեղիկն էր:

— Հայհոյում է... տես,— նա աթոռի թիկնակից վերցրեց վերնաշապիկը,— մտքով էլ չի անցնում լվանա,— առանց կնոջը նայելու շարունակեց գանգատը,— մտքով էլ չի անցնում... է՛...

Պահեաւորի գնդապետը հրամանատարական զգեստներ չէր կրում արդեն:

Չորս տարի առաջ, երբ կինը դեռ կենդանի էր, հրաժարվեց գինվորական զգեստներից, հրաժարվեց մեկեն ու անակնկալ: Մի առավոտ շուկայից դարձալ ընկնված, փրվեց բազմոցին և գլուխը խեղճ-խեղճ թեքեց:

— Վա՛տ ես զգում,— անհանգստացալ կինը: Նա լուռ շարժեց գլուխը՝ չէ: Իսկ շուկայում պատահածը ընդամենը այս էր. կանաչի վաճառող ջահելին հարցրել էր.

«Փունջը ի՞նչ արժի»:

«Հիսուն կոպեկ»:

«Քառասունով չի՞ լինի»:

«Ծիշտ այդպես, ընկեր գնդապետ»,— գինվորականի պես պատասխանել էր ջահելը, և պահեստի գնդապետի առաջին զգացումը հպարտություն էր եղել:

«Բանակում ծառայե՛լ ես»:

«Ծիշտ այդպես, ընկեր գնդապետ, անցյալ տարի եմ զորացրվել»:

«Իսկ վարունգն ի՞նչ արժի»:

«Մեկ ուրլի»:

«Ութանասունով չե՞ս տա»:

«Եթե ասում եք ութսուն, ուրեմն՝ ութսուն, ընկեր գնդապետ»:

«Իսկ պոմիդորը քո՞նն է»:

«Ծիշտ այդպես, ընկեր գնդապետ»:

«Ի՞նչ արժե»:

«Ինչքան որ դուք կասեք, ընկեր գնդապետ, ինչ որ կասեք»,— ջահելը մեկեն բոլորովեց, կարմրատակեց դեմքը:

Պահեստի գնդապետը հարցական և քիչ շփոթված նայեց նրան:

«Անցյալ տարի, երբ ես ծառայում էի, ամեն եֆրեյտոսի կարգադրություն կատարում էի անխոս,— նույն բորբոքված տոնով շարունակեց ջահելը,— հիմա ձեզ հետ սակարկել չեմ ուզում. ասեք՝ քանի՞ կիլոգրամ է պետք և քանիսով,— և սկսեց լուրիկներ ջոկել,— ասեք, խնդրեմ»:

Պահեստի գնդապետը ակամա նայեց ջահելի ձեռքերին, նկատեց, որ ձեռքերը կոշտ ու կոպիտ են, և թվաց նրան, որ ձեռքերը դողում են. ուզեցավ նայել նրա աչքերին, բայց զգաց, որ դժվարանում է, շփոթվեց և այդպես խոնարհված հայացքով ու շփոթ քայլերով հեռացավ:

— Ես էլ շուկա չեմ գնալու,— ընկճված ասաց կնոջը:

— Ո՞նց չես գնա,— ծիծաղեց կինը,— ի՞նչ է պատահել, որ այդքան հուզվել ես: Եվ ապա, ահա թե ինչ կատեմ, Միտչա,— կինը ազգությամբ ռուս էր, հանդիպման հենց առաջին օրից, է՛, երեսունհինգ տարի առաջ, երբ Ռուստովում հանդիպել-ծանոթացել էին, Մկրտիչ անունը արտաբերել էր դժվարությամբ ու սխալ, հետո համաձայնությամբ, երեսուներկուամյա ավագ լեյտենանտ Մկրտիչին կոչել էր Միտչա և այլևս չէր փորձել և չէր սովորել Մկրտիչ անունը: Եվ չէր փորձել ու չէր սովորել հայերեն խոսել:

— Միտինկա, վեր կաց, կանգնիր, ասեմ,— կինը փառաբշեց ամուսնու ուսը: Մկրտիչը ջարդված ու խոռված նայեց, բայց ծանր կանգնեց ոտքի և նայեց հրացանին:

— Ահա, տես,— կինը զինվորական բաճկոնի եզրերը ձգեց պահեստի գնդապետի ուռած որովայնի վրա, բաճկոնի եզրերը հասցրեց իրար, կոճկեց և ժպտաց,— եղա՛վ ի՞նչ. էս բաճկոնն ու որովայնդ իրար վայելո՞ւմ են, համ էլ զգեստ-

Աերդ մաշվել են, չէ՛: Եվ հենց այսօրվանից քեզ համար քաղաքացիական զգեստներ գնենք, թերև, լավ:

Պահեստի գնդապետը հանկարծակիի եկավ. խայթված նայեց կնոջը, իսկ նա ժպտում էր:

— Դը... դը... — գնդապետի շուրթերը դողդողացին, — դու էդ ի՞նչ ես խոսում, է՛, — ծնկներում թուլություն զգաց, քազմոցը ձգում էր, և նա նորից փլվեց, — բա՛ն է ասում, — ասաց խոնարհված, խոռվյալ ու մեկուսի: Իսկ կինը հանգիստ ժպտում էր:

Եվ հենց նույն օրը պահեստի գնդապետը քաղաքացիական զգեստներ գնեց, այսինքն՝ կինը գնեց: «Միտյա, էս տարատը հավանո՞ւմ ես... լավն է, Միտինկա, լավն է... փորձիր... Ապա մի փորձիր, փորձիր... փորձի՛ր... Այս վերնաշապիկը ինձ դուր է գալիս, Միտյա, քե՞զ... Արի մի չափեմ... Արի, արի... լավն է, շատ լավն է... գնանք... էն խանութում լավ պիջակներ են տալիս, գնանք... գնանք, Միտինկա, գնանք... նու, գնացի՞նք, այ այդպես, Միտյա ջան, մի խոռվիր... Ջոնջոլից ուզո՞ւմ ես, հը՞, ուզո՞ւմ ես, ջոնջոլը լավ է, այ սա... փորձիր մի... փորձիր, փորձիր... նու, Միտինկա, մի հրիր, ամոթ է, մարդիկ նայում են... Ապա մի փորձիր, շատ լավն է, Միտյա ջան, բարով մաշես, հոյակապ է...»:

Այդ երեկո պահեստի գնդապետը ուշ մտավ անկողին: Չնայած բնակարանում շոգ էր, բայց նա տնային զգեստները չհագավ: Անհանգիստ ետ ու առաջ էր անում. պատշգամբատանձնասենյակից քայլում էր ճաշասենյակ, անցնում նընջասենյակ, դադրած նստում, անում անհանգիստ շարժումներ, էլի ելնում ոտքի, քայլում, և երբ պատուհանի ապակիների աղբադարձնում էին իր պատկերը, ոտքը կախ էր

գցում, սերվանոր անդրադարձում էր՝ ոտքը էլի կախ էր
գցում, սառնարանը անդրադարձում էր՝ ոտքը կախ էր
գցում, պատին ծեփվող իր ստվերի մոտ ոտքը կախ էր
գցում, խոհանոցում, մի քայլի վրա, բաժակում հանկարծ
փայլփլեցին ուսադրի ապողերը, և նա մի քանի անգամ
իզուր կրկնեց քայլը, երբեմն կանգնում էր հայելու առջև և
անհիմապ շող եկած հայացքով նայում իրեն: Հետո, կես-
գիշերին, երբ ոտքերն արդեն ծալվում էին, գլուխը պտըտ-
վում էր, նա առանց հանվելու մեկնվեց մահճակալին, հենց
զինվորական իր զգեստներով փովեց անկողնուն:

— Բա այդպես կարելի՞ է, Միտյա,— հանդիմանեց կի-
նը, և նա չպատասխանեց:

— Միտյա, քեզ ի՞նչ է պատահել,— կինը մոտեցավ,
շարժեց ուսը,— վեր կաց, շորերդ հանիր:

— Թող, է՛,— պահեստի գնդապետը հրեց նրան,— թող
ինձ... հանգիստ թող,— առանց աչքերը բացելու, կոտրված
խնդրեց:

— Միտինկա, սիրելիս, հանիր զգեստներդ, հանվիր,
ես քեզ կօգնեմ, ա՛յ, այսպես...

Հաջորդ օրը, երբ նոր քաղաքացիական զգեստներ հա-
գած նա դուրս եկավ տնից, այսինքն երբ կինը կատակով,
փաղաքշանքով նրան դուրս հրեց տնից, պահեստի գնդա-
պետին թվաց, թե օրը ցուրտ է, իսկ ինքը մերկ է ու բոբիկ:

«Բա սրանք հագնելու քա՞ն են... կմրսեմ, էլի՛»,— մի-
տումով մտածեց:

Մութի մոտ հարևանուհին բարևեց նրան ու անցավ:
Պահեստի գնդապետը զարմացած նայեց նրա ետևից, տնից
դուրս գալիս նա մտածում էր, որ մինչև փողոց հասնելը
ամեն քայլի ծանոթ կհանդիպի՝ կծպտա, զգեստափոխու-

թյան համար կզարմանա, իր կարծիքը կհայտնի նոր, քաղաքացիական զգեստների մասին, իսկ դրանից՝ հարևան ծանոթների այդ կարծիքներից, շատ բան պարզ կդառնա. և, գուցե... գուցե դեռ փողոց չհասած ետ դառնա՝ նոր զգեստները հանի-շարտի մի կողմ, կամ... կամ...

«Ես միշտ էլ ասել եմ, որ սա աչքիս մի տեսակ է», — ինքն իր համար հորինեց՝ մտածեց հարևանուհու մասին:

— Բարև, հարևան:

— Հա՛ա՛... հազար բարի, — պահեստի գնդապետը շփոթվեց, մտքի հետ էր և չէր նկատել դիմացից եկող մարդուն, — հազար բարի, ոտքը կախ գցեց, իսկ մարդն անցավ: — Էսօր ուշացել եմ, — շիմացավ, թե ինչու ասաց:

— Է՛հ, ինչի՞ց ես ուշացել, պարսպ մարդ ես, — առանց կանգնելու-ետ նայելու ասաց հարևանը: Պահեստի գրդապետը վիրավորվեց.

«Ծան որդի, — նեղացած մտածեց, — պարսպ մա՛րդ ես... Բա դու ի՞նչ ես անում... պարսպ մարդ ես...»: — Նա ակամա էր ոտք փոխում անտվոր զգեստ-կոշիկներից՝ շփոթ, և հարևանի պատասխանից ծնկածալերում տաք դող զգաց. թվաց նրան, թե այդ պատասխանը նոր զգեստների հետ կապ ուներ, անպայման՝ նոր, քաղաքացիական զգեստների:

«Ծորերս հագած լինեի, էդ շան որդին էդպես չէր ասի», — չարացած մտածեց. ուզեց տուն դառնալ, հագնել զինվորական զգեստները, բայց ծանր քայլերը քաշում էին: Մինչև փողոց հասնելը էլի ծանոթ հանդիպեց. նա հեռվից ժպտաց ծանոթին, և ժպիտը նոր զգեստները ակնկալող էր, իսկ ծանոթը պատասխան ժպտաց ու անցավ: Չէ, նոր զգեստներն ու տիրոջը մերձեցնող, հաշտ խոսք ասող չեղավ,

և պահեստի գնդապետը զգեստների հետ խոռվ մնաց։
Նա համատրեմ չէր ուզում նայել, իսկ հայացքը ծու-
ռումուռ փախչում՝ խուզարկում էր ևն տաքասն ու
անորոշ գույնի ջոնջուլե պիջակը։ (Նա այն երեխա-
յի նման էր, որին չսիրած խաղալիքն են տալիս՝ թնկթնկում
է,— չեմ ուզում,— խաղալիքը թաթի հետ բարձրացնում է,—
այ, կգցեմ... կգցեմ,— սուտ ապստոնում է և սուտ թնկթնկ-
կոցով սկսում է շուռումուռ տալ խաղալիքը, գլտորտել և...
դա արդեն խաղ անել է)։ Տրոլեյբուս բարձրանալիս Դավթ-
յանը զգաց իր պայուսակի գոյությունը և սիրտը ուրախ
խլրտաց՝ երբեք այդքան չէր սիրել իր հին, մաշված, իրե-
նից անբաժան պայուսակը, և նա շտապ ու անհամբեր տեղ
որոնեց, որ նստի ու գրկի պայուսակը։

Այդ օրից անցել էր չորս տարի, կինը չկար, պահեստի
գնդապետը արդեն զրկվել էր շուկա գնալու իրավունքից (մի
ժամանակ շուկա գնալը համարում էր ծանր պարտականու-
թյուն, իսկ երբ հարսը հավան չեկավ նրա գնումներին և
անձամբ էր կատարում՝ վիրավորվեց), մաշված տաքասը
փոխարինել էր նորով, իսկ ջոնջուլե պիջակը նույնն էր՝ կնոջ
գնածը, մի քիչ մաշվել էր, նա ավելի էր գիրացել. և պի-
ջակի օղակներն ու կոճակները հագիվ էին գալիս իրար։
Բայց նորը գնելու մասին չէր մտածում։ Եվ հիմա նա հա-
գավ՝ եզրերը ձգեց-հասցրեց իրար, կոճկվեց, առավ ան-
բաժան պայուսակը, էլի նայեց կնոջ լուսանկարին։

«Դու էլ իմ ծննդյան օրը մոռանում էիր, է՛, օղորմած
հոգի»,— գանգատվեց, դուրս ելավ, էլի ուրախացավ պայ-

ծառ օրվա համար, որ իր ծննդյան օրն էր, շնորհակալ ու մի տեսակ հեռավոր, ներքին հպարտությամբ նայեց մաքուր երկնքին և փողոցն ի վեր քայլեց՝ գիրությանը վայել ծանրությամբ, գլուխը քարշ գցած, ուս ու պարանոց թեքած պայուսակի կողմ, միշտ լիք ու ծանր պայուսակի կողմ:

— Ո՞ր գնանք,— շնչաց իր պայուսակին:

Հետո քայլերը տարան վետերանների ակումբ: Դուռը փակ էր. («Ուրիշ օր էս ժամին իրար գլխի թափված էին»): Անցավ գիտելիքների տարածման ընկերություն («Էսօր իմ ծննդյան օրն է, է՛...»), մտավ կոմերիտիության քաղաքաչին ակումբ («... Տես ինչ էլ ա՛րև պարզ օր է...»), անցավ գինգիտական ընկերություն («... Ամեն տարի էս օրը էսպես պարզ է եղել...»), դուրս եկավ, կանգնեց մայթեզրին («մարդիկ նախանձ են, նախանձ...») և էլի հարց տվեց իր պայուսակին.

— Հիմա՞ ուր գնանք... հը՞, ո՞ր գնանք...

Եվ հորինված պատասխանը լուսավորեց նրա հոգին:

— Գնանք էն շան տղի մոտ,— ուրախացած շնչաց,— գնանք տեսնենք մի բան չի՞ գրի:

«Չի հասկանում, է՛... Ամեն անգամ ասում է՝ մնա հետո... Չեն հասկանում է...— ժողովարարի կանխակալ մերժումից սրտնեղեց,— հետո կգրես... սրանից լավ օ՞ր... Ջահել են, չեն հասկանում... ինչ արել եմ՝ ձեզ համար եմ արել...»:

— Շուտ գնանք,— արագացրեց քայլերը,— թե չէ... էդ տնաշենն էլ տեղում չի նստում: Էդ ի՞նչ ձևի խմբագրություն է, կարգ ու կանոն չկա:

Նա հանրապետական մամուլի բոլոր աշխատակիցների անվանական գիտեր, և բոլոր խմբագրություններում նա-

նաչում էին պահեստի գնդապետ Մկրտիչ Դալթյանին: Նա իրեն համարում էր նաև ժողովապետ, չնայած երկու ինֆորմացիա էր տպագրել և առիթով՝ մի հոդված, հաղթանակի օրվա կապակցությամբ, պատերազմական հիշողություններից դրվագ, բայց իրեն համարում էր սկստիվ թըղթակից, իսկ եթե հաճախակի չի տպագրվում, մեղքը նրանցն է՝ խմբագրություններից:

— Էսօր իմ ծննդյան օրն է,— պահեստի գնդապետը պայուսակը դրեց բազմոցին և ծանր նստեց պայուսակի կողքին:— Էսօր եմ ծնվել:

— Յա՛,— լայն ժպտաց ժողովապետը:

— Բա՛, դարձա վաթսուցյոթ տարեկան, է՛:

— Յա՛,— ժողովապետը, քթի տակ մի երգ մոմոալով, իր մտքի հետ անհանգիստ ետ ու առաջ էր քայլում՝ կողքի թեքված-խոնարհված, շփելով ականջակոթի մազերը:

— Ուզո՞ւմ ես քեզ խմացնեմ,— այդպիսի միտք ու որոշում չէր ունեցել, հանկարծակի, նաև իր համար հանկարծակի հրավեր էր, և նա սկսեց քանդրտել գրպանները,— մոտս փող կա:

— Յա՛...,— ձայնեց ժողովապետը:

— Կամ էլ զանգեմ հարսիս՝ թող բան պատրաստի, աշխատանքից հեռո գնանք... հա՞:

Ժողովապետը չպատասխանեց, քթի տակ մոմոալով ետ ու առաջ էր անում: Եվ Դալթյանը ելավ, կանգ տվեց հեռախոսից մի երկու քայլ հեռու, մի ոտքը ետ, մեկը առաջ, վերցրեց հեռախոսավճակը, ձգվեց, մատը դրեց համարին...

Այդ դիրքով պահեստի գնդապետը նման էր այն փորձված քիմիկոսին, որը հապաղում էր բացել փորձանոթի կափարիչը. գիտե, որ փորձի արդյունքը պայթյունն է:

— Զանգահարե՞մ...— այդպես ծոված նայեց:

— Հա՞...— ժուռնալիստը մտքերի միջից պատասխանեց բարձր ու կոպիտ:

— Հա՞... զանգեմ,— հավաքեց երկու թվանիշ և նորից դարձավ,— զանգեմ, չէ՞... չէ՞...

— Ի՞նչ ես ասում:

— Ասում եմ՝ զանգեմ հարսիս...

— Հարսդ սիրո՞ւն է,— բաց ժպտաց ժուռնալիստը:

Պահեստի գնդապետը հեռախոսալծակը վար դրեց, շտկվեց, շունչ առավ, ի պատասխան ժպտաց...

— Բա ի՞նչ է... սիրուն է,— հետո ժպիտը քթի տակ հավաքած գնաց նստեց իր պայուսակի կողքին և հարկ համարեց՝

— Քյոփոզլի,— և զգաց, որ պահն է ասելու,— բա ե՞րբ ես իմ մասին գրելու:

— Ախր, ընկեր Դավթյան...— ժուռնալիստը շփեց ականջակոթի մազերը և ժպտաց:

— Զավակս, գիտես հանգի՞ստ եմ հասել էս օրվան... Ամերիկացիների ձիերի հետ գարի եմ կերել... Անունս մի գրվանքա ալյուրի հետ եմ փոխել...

— Յա՛,— հետաքրքրված կանգնեց ժուռնալիստը:

— Բա, չգիտեի՞ր,— գնդապետը ուրախացավ, որ փաստը հետաքրքրեց,— քեզ չեմ պատմե՞լ... բա իմ իսկական անունը Պետրոս է, չէ՞, Մկրտիչը իմ հորեղբոր տղայի անունն էր, գաղթի ճանապարհին մահացավ... չգիտեի՞ր... հիմա պատմեմ...

— Մնա հետո, ընկեր Դավթյան,— ժպտաց ժողովուրդը:

— Կարճ բան է, երկու խոսք, պատմե՛մ... պատմեմ, զավակս, պատմեմ,— խնդրեց պահեստի գնդապետը...

2

Բզկտված մազ ու զգեստներով, բոքիկ մի կին տասներկու-տասներեք տարեկան տղայի ձեռքից բռնած, ճոճվում, ոտքերը քարշ էր տալիս... Տոթը փոշու պես նստել էր Երևանի գլխին: Փոշոտ էին շենքերի տանիքները, պատերը, փողոցները: Տոթը փոշի ու ճանճ էր: Լուռ էին քաղաքի փողոցները: Շնչավորները թափառիկ շներն էին ու գաղթականները՝ կեսօրվա կծկված սուվերների պես կպած նյատերին, անզգայացած դեղին թմբիրի մեջ: Նրանք իրար չէին նայում. թշնամիներ էին՝ շարտված ոսկորը իրար ձեռքից խլող, իրար չէին նայում, որովհետև մեկը մյուսի աչքերի մեջ իր մահն էր տեսնում. և առում էին իրար՝ որպես սեփական մահը:

Կինը հասավ սևքար մի շենքի մոտ, կանգնեց, օրորվեց՝ հեռվեց պատին, տղայի գլուխը թաղեց գոգում և փակեց աչքերը:

— Սա է... ձիանոցը, մանչս,— հևաց,— ես կգնամ, դու կմնաս մինչև... ձիերը գան... Լսո՞ւմ ես, մանչս... մինչև ձիերը գան, լսո՞ւմ ես...— տղայի գլուխը խլվլաց գոգում,— ձիերը որ եկան, մանչս... ձիերը որ ներս մտան... մի քիչ կապատես... մի քիչ կապատես, լսո՞ւմ ես... հետո դու էլ կմըտնես ախոռ, չվախենաս, մանչս... կմտնես ախոռ, գարի կուտես... գարի, մանչս, գարի,— կնոջ շորչրուկ մատները

դողդողացին, հետո սեղմեցին տղայի գլուխը,— գարի...
 գարի,— ատամները սեղմվեցին:— Կուռտեսսա... Ամերի-
 կացիների ձիերն են, գարի են ուտում, դու էլ կուռտեսսա, ման-
 ջրս... Չվախեցես, ձիերից չվախեցես, ախոռապանից զգուշ
 մնա, մանջս, ախոռապանին կասես, որ դու ոչինչ չունես,
 կասես... ծնողներս կոտորվել են... կասես բոլորն էլ կո-
 տորվել են գաղթի ճամփին... կասես սովից մեռել են, կա-
 սես... Լսո՞ւմ ես, Պետրոս, մանջս, որ անունդ կհարցնեն,
 կասես... Մուկուչ է... Պետրոս չես ասի, լսո՞ւմ ես, Պետրոս,
 մանջս... կասես՝ Մուկուչ է... Լաց կլինես, մանջս... կապ-
 դասես, կասես ինձ որբանոց... որբանոց տարեք... որբա-
 նոցում կասես անունս Մուկուչ է... Մուկուչ գրել կտաս...
 Պետրոս անունով... նպաստ կտեսնաս... ալյուր... լսո՞ւմ ես,
 մանջս...

Կինը խոսում էր գոց աչքերով, այդպես ավելի հանգիստ
 էր, այդպես բառերը գալիս էին, չէր սխալվում...

— Չվախեցես, մանջս... ձիերը բարի են... ձիերից չվա-
 խեցես... որ կգան, մի քիչ կապասես, մի՞ քիչ, դու էլ կմըտ-
 նես ախոռ... կամաց, կմտնես... գողտուկ... Էսպես կամաց
 կմտնես...

Եվ կնոջ մատները նորից սեղմեցին որդու գլուխը, այդ-
 պես՝ աչքերը գոց, ափլփեց որդու ուսերն ու թևերը, աչ-
 քերը գոց որդուն նստեցրեց պատի տակ, հետո պատի հետ
 սողեսող, կույրի պես ափլփելով պատը, գնաց, և նրա
 մատները պատի վրա պահ առաջվա դողացող շուրթերն
 էին՝ գրուցում էին որդու հետ. «Էսպես կամաց... կգնաս...
 էսպես...»:

Արևքաղոցի հետ եկան ձիերը՝ կայտառ, լիսխան: Մտան
 ներս և ախոռի մուտքը ցրեցին լուսավոր վրճջոցով:

Տղան պատին քսվելով գնաց, հասավ ախոռի դռանը, մթան մեջ պասդուն ասողեր կային՝ ձիերի աչքերի ցուլքն էր և դրանք ձգեցին նրան, հասցրեցին մտրի մոտ...

Եվ նա ուտում էր գարին, բուռ-բուռ լցնում էր բերանը և վրա-վրա կոլ էր տալիս առանց ծամելու, ծկկալով կոլ էր տալիս՝ տենդոտ ու ինքնամոռաց, ձիերի դնչերի մոտից փախցնում էր գարին, մի բուռ լցրեց ծոցը և ծար-ծրված շապիկը մաղեց, իսկ քունքերը տրոփում էին, արագ-արագ խփում... «Ձիերից չվախենա... ձիերից չվախենա,— բուռը արդեն լիքը չէր լցվում. նա ձիերի փորերի տակով սլվաց, մտրի մոտ փոխեց տեղը,— ձիերից չվախենա, չը...»:

— Էն ո՞վ է...

Տղան ճչաց, փղձկաց, և գարու հատիկը դեմ առավ շնչափողին: Մթան մեջ նա տեսավ իր արցունքների կայծ-կըլտոցը և, կարծես երագում, լսեց:— Մի վախեցիր, տղաս:

Հետո նա պակած էր թախտին, լսում էր ձիերի խռո-փշտոցը՝ գարի էին ուտում, ակամա ձեռքը տարավ առա-մոքսին...

— Փորդ ցավո՞ւմ է...

Նա խլվացրեց կոպերը, բայց աչքերը բացել չհամար-ձակվեց:

— Մի վախեցիր, տղաս, աչքերդ բաց արա:— Փորձեց բացել աչքերը, բայց կոպերը սուսձվել էին:

— Գաղթականի տղա՞ ես:

Գլուխշարժումով հաստատեց:

— Ծնողներ չունե՞ս...

Գլխով արեց՝ «չէ»:

— Ուզո՞ւմ ես քեզ որբանոց ուղարկեմ... Էս ձիերի տե-

րերը պարոն մարդիկ են, կասեմ, քեզ որբանոց կգրեն:
Ուզո՞ւմ ես...

Ճերմակ, պունուր մի ծերունի էր, նստած էր թախտի
կողքին, խոնարհված ծխում էր:

— Հը՞, ուզո՞ւմ ես, տղաս...

Ծխում էր ու նայում հողե հատակին... Եվ տղան հան-
կարծ գլխի ընկավ, որ աչքերը բացել է, փակելու ակամա
փորձ արեց, բայց զգաց, որ ահ չունի այդ պատլիկ ծերու-
նուց:

Առավոտյան գրությունը մի ձեռքում, տղայի թուղթը՝
մյուսում, պատլիկ ծերունին կանգնեց որբանոցի տնօրենի
առջև: Ծերունին կանգնեց գլուխքարշ, մի քանի բառ դո-
ղաց նրա շուրթերին, և գրությունը մեկնած ձեռքը դողաց,
թվում էր, թե որբանոց ընդունվողը ինքը ծերունին է: Տնօ-
րենը առավ գրությունը, ծերունուն ասաց.

— Դուք ազատ եք,— և դարձավ տղային,— անունդ
ինչպե՞ս է:

— Պեետ... Պե... Մուկուչ:

— Կակա՞զ ես, այ տղա: Ուրեմն՝ Մկրտիչ:

Իսկ Պետրոս կնքանունը փոխվեց երկու գրվանքա ալ-
յուրի հետ. Պետրոս կնքանունը գաղթականներից նպաստող
կոմիտեի ցուցակում հազիվ խցկվել էր, վար ու վերից սեղ-
մըրտում էին՝ ճխվում էր, բայց համառորեն կենում էր ու
մեկնել էր ձեռքը: Եվ ամեն շաբաթ օր որբանոցի Մկրտի-
չը տեր էր կանգնում իր Պետրոս անվանը, որը երկու գըր-
վանքա ալյուր էր: Ալյուրը ստանում էր, տալիս մորը, իսկ
մայրը անունն էր վերադարձնում.

— Պետրոս, մանչս...

Առաջ, երբ անունը Պետրոս էր ու կար, Պետրոս անուն

էր, ոչինչ չէր հուշում, հիմա անունը լսելու հետ հիշում էր Արալեզ գյուղը, Արալեզ սարը, Արալեզների գագաթը, թաթը ձորում՝ գայլի թակարդում թողած շանը, անունն սպանված, կորած հարազատներն ու ընկերներն էին, կորած գառները, հաց ու պանրով լի շանթան, տների հողե տանիքներից մթնշաղով ծրարված պահմտոցին... Եվ այդ ամենը հիմա մի Պետրոս էր, հազար անգամ Պետրոսը էլի Պետրոս էր՝ երկու գրվանքա ալյուր:

— Պետրոս...

Եվ նա երեսը թաղում էր մոր գոգում, դեմքը քամում էր մոր ծարծրված շորին, Պետրոս անվան հետ ճակատին թառած հուշերը լցնում էին մոր գոգը...

— Գնա, մանչս, կուշանաս,— կվտարեն... կվտարեն որքանոցից...

Իսկ նա ավելի էր սեղմվում մորը, սպասում, որ նորեն լսի անունը...

— Մկրտիչ...

Որք անուն էր՝ տեր կանգնող չկար:

— Այ տղա, քեզ հետ եմ,— դաստիարակը քաշում էր Պետրոսի թևից, և նա շփոթված, իրարանցումով անորոշ բաներ էր ասում, անշնորհք ցցվում էր, դստնում անվարժ խոնարհվում:

— Ինչ ապուշ տղա ես:

— Մկրտիչ, դասդ սովորե՛լ ես:

Միշտ սովորած էր լինում, քայց հենց անունը լսում էր թե չէ, ամեն ինչ խառնվում էր. նա ինքն իր համար արդեն

պարզել էր. Մկրտիչը ձախորդ անուն է, որբանոց ոտք դնելու առաջին օրից այդպես է եղել: Պատմում էր դասը, իսկ մտքում թպրտում էր. «Հիմա... հիմա կասի...»:

— Նստի՛ր, հիմար:

Նստում էր ու մտքում լաց լինում-գանգատվում. «Ախր, ես սովորել եմ, է, սովորել եմ, է՛...» ջղային-ջղային գրում. «Պետրոս... Պետրոս... Պետրոս...»:

— Մկրտիչ, գնա կոշիկների ստացիր:

Վազում էր, բայց հենց հասնում էր պահեստի մուտքի մոտ, ոտքերը դողում էին և այդպես վախվորուկ կանգնում էր պահեստապետի առջև: Կոշիկները թրմփում էին ոտքերի մոտ: Նայում էր կոշիկներից, ոտքերից, կոշիկներից, ոտքերից և կմկմում.

— Փոքր է:

— Ավանակ, գլուխդ մեծացնելու փոխարեն ոտքերդ ես մեծացրել...

Ախր, ինչի՞ն էն պետք կոշիկները, գյուղում կոշիկ էլ չունեն, բոբիկ էր և չէր իմանում՝ ոտքերը մեծ են, թե պունուր, շեղավ, որ մեկն ու մեկը ասեր... ասեր՝ Պետրոս, ոտքերդ մեծ են... Չէ՛, աշխարհում ամենալավ բանը... ամենալավ բանը այլուրն է, երկու գրվանքա այլուրն է... Եվ ի՞նչ լավ մարդ է այլուրի պահեստապետը...

— Մկրտիչ, տնօրենի մոտ:

Խոսքի հետ այտը տաքանում էր, ափը ինքն իրեն բարձրանում-ծածկում էր այտը:

— Որտե՞ղ էիր...

Պետրոսի ափը ինքնիրեն բարձրանում...

— Ավազակ,— շրխկում էր ապտակը, և Մկրտիչը ծածկում է այտը:

— Զրկել ընթրիքից:

Չէ՛, Մկրտիչը ձախորդ անուն էր. հենց առաջին օրը, երբ Պետրոս կնքանունը թողեց մոր գոգում, Մկրտիչ անունն առավ ու մտավ ախորը՝ ձիերի հետ գարի ուտելու, բռնվեց: Պետք է վերցնել ու շարտել, շարտել, պետք է ետ բերել Պետրոսին: Էհեհ, որտե՞ղ ես, «Պետրոս, Պետրոս, Պետրոս».— գրքերի լուսանցքներում, որբանոցի բակում կուտակված ավազի վրա գրում էր, դատարկում իր լացը, թափում իր գանգատն ու բողոքը, մարում իր կարոտը...

— Բա՛, զավակս, գիտես հանգի՞ստ եմ հասել էս օրվան: Էս բոլորի մասին պետք է գրվի, չէ՞, գրվի, որ մարդիկ իմանան... ես քեզ էնպիսի փաստեր տա՛մ... պայուսակիս պատմությունը գիտես, չէ՞, քեզ ասել եմ...

— Գիտեմ,— ժուռնալիստը մտքերի միջից չոր պատասխանեց:

— Ըհը՛,— պահեստի գնդապետը բացեց պայուսակը և մատնացույց արեց ամենակարևորը. պայուսակի բերնկալին, ներսի կողմից ամրացված էր մի փոքրիկ թիթեղ՝ արծաթյա, քառակուսի, վրան՝ հիշատակ-մակագրություն. «Պարօն Կուրօյին Իսրօյից»: Թիթեղը ոսկեզօծ էր եղել, փորագիր տառերին դեղին հետք կար:

— Պատմել եմ, չէ՞...

— Հա՛:

Ժուռնալիստի տոնը չոր էր, ձայնը՝ մի տեսակ ճշացող, և պահեստի գնդապետը տարակուսեց ու ժպտաց:

— Երևի մոռացել ես, հա՞... հա՞... պատմե՛մ:

— Մնա հետո:

— Երկու խոսքով, զավակս... կարճ...

Ամառնամուտ էր: Չեմիթում մնացել էր մի բուռ մշուշա-
քող արև, և օրը հեռում էր լեզուն դուրս գցած շան նման:
Տասնվեց-տասնյոթ տարեկան մի պատանի՝ լուրճ ու նի-
հար, սև ու առատ մազերը կոմունարկայի տակ, ծնուտին՝
աղվամազ, ուսին՝ հրացան, իջնում էր սարն ի վար: Սարը
լերկ էր ու մուսլ, սարը տժժում էր: Գորշ էր սարը, և պա-
տանու զգեստներն էին գորշ: Պատանին քայլում էր զգուշ,
խուզարկու նայում էր շուրջբոլորը, և նրա ասիում դեմքի
աղվամազն էր փաղաքշվում, ականջներում՝ կոմիսարի խոսքը.
«Ընկեր Մուկուշ, տղամարդ եք դառնում...»:— Եվ շոգի մեջ
ժպտում է, ինքն իրեն գալիս էր նոր սովորած մի ուրախ
եղանակ, բայց նորից հիշում է հրամանատարի խոսքը. «Աչա-
լուրջ պետք է լինել, ընկեր Մուկուշ, ամեն քայլափոխի
կարող է թշնամի հանդիպել...»,— և երգը պահում է շուր-
թերի տակ, հրացանը ուսից վար է առնում և քայլում հե-
տախույզին վայել՝ ոտփոխումով զգուշ հայացքով խուզար-
կու. ամեն բույե կարող է թշնամի հանդիպել՝ աչալրջությամբ.
«... Դուք պատասխանատու, շահտ պատասխանատու առա-
ջադրանք եք կատարելու, ընկեր Մուկուշ...»:— Եվ հպարտ
ժպտում է ու դեմքի աղվամազերը խուտուտ են առնում...

Անցյալ օրը այդ գորշ սարալանջում նակատամարտ էր
եղել. թշնամին չէր դիմացել՝ նահանջել, քաշվել էր ձորից
այն կողմ, և հիմա Մկրտիչը գնում էր հետախուզելու թըշ-
նամու ուժերն ու դիրքը, քայլում էր զգուշ, խուզարկու, տե-
ղին որոշումով. «Մինչև սարի տակ կքայլեմ, հետո սողե-
սող կգնամ»:

Նա արդեն տեր էր Մկրտիչ անվան և՛ սիրում էր: Չորս տարի առաջ որբանոցում, երբ վերանվանվեց Մկրտիչ, այդ Մկրտիչն ամեն օր ձախորդություն էր բերում, և նա լաց էր լինում իր կորած Պետրոս կնքանվան համար: Բայց եղավ, որ մի գիշերվա մեջ ամեն ինչ փոխվեց. ձմռան մի գիշեր անվան հետ, Մկրտիչ անվան հետ կիպ-կպած նրան մեկնեցին իր անվան կեսը, որը մինչ այդ մոռացել էին կամ խնայել:

— Ընկեր Մկրտիչ...

Նա շփոթվեց. իրեն ձե՞ռք են առնում, բայց ընկեր ասողը շատ լուրջ ու աշխարհի չար ու բարին հասկացած մի երիտասարդ էր, ամեն խոսքը կշռած, դատարկ կատակներից հեռու, մարդկանց ծաղրել-ձեռք առնելուց հեռու: Մկրտիչը շփոթվեց, և՛ հուզվեց, և՛ որտեղից որտեղ, զգաց նաև, որ անվանը կիպ-կպած «ընկերը» եկավ Մկրտիչի կողքին ջնջելու «ապուշը», «հիմարը», որբանոցի տնօրենի ապտակը և երկու համարով մեծացնելու է ութերը սեղմող սուլերը, խեղդելու ամեն քաչիև ուղեկից անոթությունը... Մկրտիչ անվանը մինչ այդ շուլալված բոլոր-բոլոր ձախորդությունները սրբվելու են: Չէ, «ընկերը» իր անվան կեսն է եղել, որ մինչև հիմա չեն ասել՝ իրենց ուզածով պոկել-շարքտել են շներին...

Եվ այդ գիշեր նա երազ տեսավ... ճոր-ճոր ամբողջացած իր անվան մասին երազ տեսավ... երազում ինքը բարձրանում էր մի կաճաճով, ետևից՝ իրենց որբանոցի երեխաները՝ տղա-աղջիկ: Վերձիգ ու ոլործուն էր կաճաճը՝ քար ու մացառների մեջ ծալմվող, սոթ տվող-կատչող թփուտներից, բայց ինքը մագլցում էր կտրուկ ու թեթև: Եվ համարձակություն ու թև տվողը մեկ ականջ շոյող շշուկների շա-

րոցն էր. «Ընկեր Մկրտիչը... ընկեր Մկրտիչը...», — ետևից իծաշարուկ մագլցող բոլոր որբերի շուրթերին իր անունն էր. «Ընկեր Մկրտիչը... ընկեր...», մեկ՝ այդ դժվար կածանը մինչև վերջ կծկելու հեռանկարը. կածանը վերջանալու էր երկինք հասած սարի կատարին, իսկ այնտեղ, իբր, «անմահական խնձորի» և «խաս բլբուլի» այգին էր: Եվ հաստատական ու թեթև մագլցում էր՝ քարերին փաթաթված, սողեսող, թուփ ու մացառներից կառչած, ծնկածալ, ներքևում անդունդը բացել էր երախը, բայց ինքը ան չուներ և ոտք ու ձեռքով, հայացքով կառչել էր կատարին, ելվերում էր և հոգնություն չուներ: Եվ ականջներում՝ իր հետքով եկող որբերի տաք շնչոցը, մտքում՝ կապույտ կատարը, մագլցեց, մագլցեց, մագլցելու մեջ էլ տեսավ... տեսավ, որ ոտքի տակ կանաչ ու փափուկ լեռնագագաթ է: Հասել է արդեն: Եվ գույնզգույն մի հորիզոն բացվեց հայացքի տակ: Որքան աչքը կտրում էր՝ կանաչ էր, երկինքը՝ կապույտ-կապույտ, և հորիզոնի վրա կամար էր կապել ծիածանը: Ծարք-շարք ձգվել էին խնձորենիները, պտուղներով առատ, անմահական խնձորները արևի պես փայլիլում էին, ցողաթաթախ էին ծառերը և ամեն խնձորենի ծաղկած արև էր: Ոտքի տակ արդեն մի դուրան ճամփա կար, կանաչ, փափուկ, ցողեշաղ, ծայրից ծայր ծիածանափայլ, բացված վարդենիներով երիզված: Հավքերը երգում էին վարդենիների վրա, հավքերը անմահական խնձորների գույնն ունեին: Եվ... և բոլոր որբերը արդեն լեռնակատարում են, ուրախությունն են ճշում, իրեն մեծարում՝ ձեռք ու գլխներից առած՝ վեր-վեր են գցում. «Ընկեր Մուկուչ... ընկեր...», — և իր աչքերի առջև պար է գալիս ծիածանի գույներով ափեափ լցված հորիզոնը...

... Հիմա ամառնամուտ էր, տոթ, օրը հեռւմ էր, հիմա Մկրտիչը, տասնվեց-տասնյոթ տարեկան մի պատանի, գնում էր հետախուզության՝ պարզելու թշնամու ուժն ու դիրքը: Նա զգուշ ու հաջող արդեն իջել էր գորշ սարալանջից, հասել ձորափ և ծառված իջնում էր: Չորը խորն էր, ասիերը՝ կտրուկ, և նա թուփ ու մացառներից կառչելով, քարերից փաթաթվելով՝ սողեսող իջնում էր: Վայրէջքի դժվարությունը նրան հիշեցրել էր չորս-հինգ տարի առաջ տեսած երազի կաճակը. և նա մտքում ժպտում էր իր երազին, և՛ վստահ, և՛ ճարպիկ սողում դեպի ձոր ու այնպես էր թվում նրան, թե երազի կաճակով է մագլցում... Ականջին հասնում էր ջրի ձայնը, հայացքը մեկ-մեկ դիպչում էր փշրված գետակին, և գետակը երևում էր ծիածանագույն: Գետակն արդեն մոտ էր, և նա կառչեց մասրենուց, ու ոտքի թաթերը շոշափեցին ձորի հատակը... կանգնեց ժայռի սուվերում, թևքով արթեց ճակատը և... հենց թևի տակով տեսավ... տեսավ, որ գետակի ափին մեկը երեսնիվայր պանկած է, լողացել է ու իր համար մեկնվել գետափին: Մկրտիչը, հրացանը պատրաստ պահած, ոտքի թաթերի վրա գնաց, մոտեցավ, մոտեցավ՝ հավաքեց արևկող արածի զգեստները, պարզվեց, որ զգեստները մի կաշվե պայուսակ էին ծածկել, վերցրեց, ոտքի թաթերի վրա ետքայլ արեց, ետքայլ արեց, ապա, հայացքը արևկող արածից շկտրելով, ստուգեց նրա տարատի գրպանները, հրազեն չկար, թափ տվեց վերնաշապիկը, հայացքը պանկածից շկտրելով, բացեց պայուսակը, բերանկալին, ներսի կողմից ամրացված էր փոքրիկ մի թիթեղ՝ քառակուսի, ոսկեջրած արծաթ, վրան փորագրված՝ «Պարօն Կոնօյին Իսրօյից»: Սկզբում կարդացածը տեղ չհասավ և չհասկացավ արտի անորոշ թարտոցը: «Պարօն

Կուռօ»,— ակամա կրկնեց և ձեռքը դողաց, հա, հա . պայուսակը ընկնելու էր. Օհո՛ո, ուրեմն: Պարոն Կուռոն... Ամեն ինչ պարզ էր. այդպես անմեղ-անմեղ արևկող արածը թըշնամու... թշնամու քանակից է, թշնամի հրամանատար և հենց՝ պարոն Կուռոն, որի մասին նա այդքան լսել էր: Պարոն Կուռո՛նն... ծնկածալերում ու ծոծրակում տհաճ, կրտրակցվող տաքություն էր զգում, կոպերը թրթռում էին, բայց նա զայեց իրեն, և, հայացքը թշնամուց չկտրելով, խուզարկեց պայուսակը: Մատները շոշափեցին մի կոշտ սառնություն, ձեռքը նորից դողաց, և նա նորից մեղադրեց իրեն թուլության համար ու մաուզերը հանեց պայուսակից: Մնացողը մի պահածո էր և թղթեր՝ երևի շատ կարևոր: Հետո պայուսակը հրացանի հետ թաքցրեց կանաչների մեջ, ատրոնանակը պահեց թշնամու վրա ու կանգնեց: Նա դեռ չէր որոշել անելիքը. գլխում անհանգիստ պատեպատ էր զարնըվում «Պարոն Կուռոն... Պարոն Կուռոն...» և խանգարում իրեն: Ծատ էր լսել պարոն Կուռոյի մասին և մտքով չէր անցնել, թե կհանդիպի, այն էլ այսպես՝ ձորում, մեն-մենակ: Նրա պատկերացմամբ պարոն Կուռոն պետք է լիներ ավելաքան մազերով, երկար ու սրածայր բեղերով, հսկա: Բայց արևկող արածի մազերը ջահել էին, չնայած դեմքը լրիվ չէր երևում, բայց հասկացավ, որ անբեղ է, թիկնեղ էր, բայց և թիկունքն ու ողնաշարն էին ջահել...

Նա արդեն համոզված էր, որ արևկող արածը համբավավոր խմբապետ չէ, բայց քունքերը ումբարկվում էին. «Պարոն Կուռո... Պարոն Կուռո...»:

— «Եվ թող լինի Պարոն Կուռոն»,— նա ինքն իրեն խաբեց, թե, իբր, դեռ համոզված չէ, գուցե հենց նա է, այդ համբավավոր խմբապետն է:

«Եվ թող լինի,— խաբեց ինքն իրեն, դրանից հպարտություն էր զգում՝ իր զենքի տակ Պարոն Կուռոն է և ինքը նրանից ահ չունի, պարոն Կուռոն իր գերին է՝ մերկ ու անզեն:

— Ոտքի՛...— և սեփական ձայնից ցնցվեց նա:

Արևկող արածը խայթված կտրվեց գետնից, պահի մեջ ճակատից զարկվածի պես ետ մղվեց, և վեր թռած ճակատը կնճռոտվեց մազերի տակ, և պահի մեջ հավաք ու պիրկ աղեղվեց ծունկ ու ձեռքերի վրա, ցատկելու պատրաստ:

Մկրտիչը ընկրկեց. հենվեց թիկունքի ժայռին, ետ քաշեց մատուցերը և ճպճպացրեց աչքերը... Հաբե՞թն է... Հաբե՞թը... Եվ զարմանալիորեն այդ պահին նույնիսկ «պարոն Կուռոն» չթոսավ, չհեռացավ ուղեղից: «Պարոն Կուռոն... Հաբե՞թն է... պարոն... Հաբե՞թն է... Կուռոն... Հաբե՞թը...»,— անունները հավված կապարի գնդիկների պես շիկացած ու անհանգիստ գլտորտվում էին ուղեղում: Եվ որքան էլ կտրակցվեց հայացքը, աչքերի դիմաց, ձորում խեղդուկ միջօրեի պատրանքը չէր, Հաբեթն էր, ուրիշ ոչ ոք, Հաբեթն էր ու կար՝ պահի մեջ մի գունդ զսպանակ դարձած, հիմա լուսնի պես կցատկի ու կտապալի իրեն, ինչպես Արալեզ սարում: Բայց Հաբեթի զսպանակված ողնաշարը բացվեց, կայծկլտացող աչքերում ժպիտ երևաց, և Մուկուչը լսեց իր կնքանունը.

— Պետրո՞ս...

Մկրտիչը սառը քրտինքի մեջ էր. անակնկալ հայտնված Հաբեթը դարձել էր քրտինքի կաթիլներ և խտխտում էր իր մարմնին, իսկ մկանները նվում էին, ծնկածալերից մինչև ծոծրակ նրա մկանները նվում էին հայտնի խմբապետի անունը, որը պահ առաջ պատկած էր իր զենքի տակ: Եվ նա ետ քաշած ատրճանակը նորից ուղղեց այնտեղ, ուր

պահ առաջ թշնամին էր պսակած, ատրճանակը պահեց պարոն Կուրոյի վրա:

— Չշարժվե՛լ,— առաջ:

— Պետրոս... տղա, ես եմ... Հաբեթն եմ...

— Չշարժվե՛լ,— կրկնեց Մկրտիչը: Նրա հայացքը Հաբեթի ականջի մոտով անցնում, անորոշ գնում էր, ոչ մի տեղ ոչնչի առաջ կանգ չէր առնում, հայացքը ձորով մեկ շաղ էր եկել, բայց, չգիտես ինչպես, նա զգում էր, մանրակրկիտ զգում էր Հաբեթի շարժումներ, դեմքի արտահայտությունը: Ահա Հաբեթի դեմքին կամաց-կամաց տարակուսում էր ժպիտը: Հաբեթը շփում է ճակատն ու աչքերը, և աչքերում այն վայրի տենդը չկա, որից ինքը միշտ ահ էր ունենում:

— Դու Պետրոսը չե՞ս, տղա,— Հաբեթի ձայնում բողոք կար և մի քիչ տարակուսանք:

— Դուք կարող եք ինձ ընկեր Մկրտիչ ասել,— պատասխանեց և զգաց, որ Հաբեթի ճակատը մի բուն կնճիռ դարձած՝ հավաքվեց անհնազանդ մազերի տակ:

— Հա՛...— քսժիծադեց Հաբեթը,— հիմա ի՞նչ ես ուզում, ընկեր Մկրտիչ, ուզում ես ինձ սպանե՞ս:

Մկրտիչը ցնցվեց, ատրճանակը դողաց, ահով աչք կայցրեց Հաբեթին... Չէ, ինքը Հաբեթին սպանելու միտք չի ունեցել և չունի այդպիսի որոշում, չունի, ինքը չգիտի նաև, թե ատրճանակը ինչու է պահել Հաբեթի վրա: Նա փորձեց ետ քաշել ատրճանակը, բայց անտեսանելի մի թել զենքի մուտք աչքը գամել էր Հաբեթի ոտքերի առջև, գետնին, որտեղ քիչ առաջ թշնամի էր պսակած, հայտնի խմբապետ պարոն Կուրոն:

— Հա՛, ինձ սպանե՛լ ես ուզում,— Հաբեթը ձեռքը ծալեց կրծքին,— սպանիր:

Մկրտիչը շպատասխանեց. նա դեռ չգիտեր իր անելիքը: — Հիմար,— արհամարհանքով նետեց Հաբեթը:

Մկրտիչը խայթվեց. Հաբեթը խլում էր նրա անվան կեսը, այն որ ձմռան մի գիշեր եկավ, տաք-տաք փաթաթվեց մի ծեծկված ու անոթի որբի և նրա Մկրտիչ անվանը կառչած «ապուշը», «հիմարը», որբանոցի տնօրենի ծեծը, անոթությունը, չգիտես ինչն ու ինչը պոկվեցին ու շարտվեցին մի կողմ: Իսկ հիմա Հաբեթը «հիմար» բառի հետ այդ ամենը վերադարձնում է, Հաբեթը Մկրտիչի անվան կեսն է խլում:

— Վերադարձրու իմ մատուցերն ու պայուսակը,— Հաբեթը քայլ արեց:

— Ոչ,— Մկրտիչը կտրուկ մերժեց և ատրճաճակը պահեց Հաբեթի կրծքին,— չշարժվել... Մատուցերն ու պայուսակը քոնը չեն, պարոն Կուռոյինն են:

— Իսկ ես պարոն Կուռոյի համհարզն եմ:

— Պարոն Կուռոն մատուցերիստ է, մեր ժողովրդի թշնամին:

— Հիմար, պարոն Կուռոն արչուն է թափում, որ քեզ սկեսները հայրենիք և ազատություն ունենան: Հիմար,— կրկնեց Հաբեթը:

Մկրտիչը նորից խայթվեց, նա ուզեց իր կողմից «հիմարը» ետ շարտել Հաբեթին, բայց զգաց, որ դա քիչ է և հասկացավ, որ ատրճաճակը ճիշտ է պահել, ճիշտ ու ճիշտ. քիչ առաջ զենքի տակ պարոն Կուռոն էր, հիմա՛ նրա համհարզը, և թող լինի համագյուղացի ու հարևան, և թող լինի իր մանկության ընկեր Հաբեթը: Թշնամի է:

— Հայրենիքի և ազատության համար մենք ենք կռվում,

ոչ թե դուք,— ընդհանրացրեց,— Հաբեթն ու պարոն Կոտոն
դարձան մեկ,— դուք մաուզերիստներ եք, ժողովրդի թըշ-
նամի...

Հաբեթը արհամարհանքով կկոցեց աչքերը, գլուխը թե-
քած, նա ծուռ հայացքով շափեց Մկրտիչին ու մոլտաց.

— Տո՛ւր մաուզերը:

— Ո՛չ,— Մկրտիչը շեշտված պատասխան տվեց. նա
արդեն գիտեր իր անելիքը,— ավելի ճիշտ կլիներ, որ ասես,
թե որտեղ է ձեր բանակը և որքան ուժ ունեք:

— Ի՞նչ:

Հաբեթը ատամները կրճտացրեց-ծամեց իր խուլ որոտը:
Ատամսեղմումից նրա պինդ այտուկները ցնցվեցին, հոնքի
մեկը թռավ, մեկը կախվեց, աչքերում փայլվեցին Պետրո-
սին ծանոթ խեցի կայծերը, Հաբեթը աղեղվեց, ողնաշարն
ու թիկնամեջքը սեղմվեց, հավաքվեց, հավաքվեց, պըրկ-
ված մկանները խաղացին, ցնցվեցին առաջ մղված,
կարկառած մատները, և նրա մկանների ուժն ու լարումը
հավաքվում ու խտանում էր, խտանում էր, և ցնցվող մատ-
ները հագիվ էին զսպում նրա ցատկը:

«Կկրակեմ... կկրակեմ...»,— մտքում կրկնում էր Մկրտի-
չը: Նա Հաբեթի աչքերին չէր նայում, հայացքը ատրճա-
նակի հետ ուղղել էր Հաբեթի կրծքին, ուղիղ կրծքին...
«Կկրակեմ, կկրակեմ»,— նա ոչինչ չէր մտածում, նույնիսկ
այդ միակ բառը նրանը չէր, այլ սրտի վրա-վրա խփոց.
«Կկրակեմ, կկրակեմ»:

Հաբեթը ոստնեց, և Մկրտիչը սեղմեց ձգանը... Հաբեթը
հենց ցատկի մեջ բռնեց կուրծքը, ծառս եղավ, հա, հա
թրմփալու էր թիկունքին, բայց անապասելի ոստնեց նո-
րից, և Մկրտիչը, մինչև ուշքի կգար, թիկունքն ի վար փըռ-

ված էր, կուրծքը Հաբեթի ծնկի տակ, կոկորդը՝ նրա ջղաձիգ մատների արքանում: Մկրտիչը կարծես մշուշում տեսավ Հաբեթի բաց պորտը, և նրա թուլացած աջը ասորճանակի հետ սողաց-սողաց, Հաբեթի պորտը արդեն չէր երևում, ծածկվել էր ասորճանակի փողով, նրա թուլացած ցուցամատը քաշեց ձգանը, և, կարծես երագում, Մկրտիչը լսեց ձորի արձագանքը «բում... բում...»: Կոկորդին կառչած մատները թուլացան, մատները վերջին ճիգով փորձեցին կառչել, բայց Հաբեթը փլվեց, և Մկրտիչը իր բաց շուրթերին զգաց Հաբեթի արյան աղի սառնությունը՝ փշաքաղվեց, ապա ճիգ արեց, ճիգ արեց, իր կուրծք ու դեմքին ծանրացած մարմինը շուռ տվեց թիկունքի վրա, կանաչներին կառչած ծնկեց, դողալով ելավ ոտքի: Ու նայեց Հաբեթին:

Կիսաբաց էին Հաբեթի աչքերը, և աչքերում խեղճության վերջին կայծերն էին մարում... Երկինքը ջրադացքարի պես դառնում էր արագ-արագ, դառնում էր, ջրադացքարի կենտրոնում ծաղկել էր մի բուռ լույս՝ պտույտի թափից ալիքվում էր, օղակ-օղակ ալիքվում՝ ծիածանվում երկնքում: Ու ջրադացքար դարձած երկինքը աշխարհի վրա բազմերանգ գույներ էր մաղում: Հաբեթը դեմք ու ճակատին, արտևանունքների վրա զգում էր երկնից մաղված գույների տաքությունն ու փափկությունը: Իսկ կողքի գետակը կանչում էր: Կանչում էր շա՛տ հեռվից, կանչում էր աղոթաձայն, բայց երկնքից մաղվող գույները մարմանդ-մարմանդ քարուրել էին նրան...

— Բա՛, զավակս, գիտես հանգի՛ստ եմ հասել էս օրվան... Դանթարի տակ սառը ջուր ծախող Մուկուչից՝ գըն-

դասպետ... ես քեզ էնպիսի փաստե՛ր տամ, էնպիսի նկար-
ներ ցույց տամ...

Պահեստի գնդապետը պայուսակից հանեց կապոց-
կապոց առանձնացրած լուսանկարներ ու թղթեր, շարեց
գրասեղանին:

— Տե՛ս...

Ժուռնալիստը, ուս որ գլխով մի կողի թեքված, ետ ու
առաջ էր քայլում և անհանգիստ խոհերի միջից չոր պա-
տասխան տվեց.

— Տեսել եմ:

— Տեսել եմ,— մտերմիկ տնազեց,— սրանք չես տեսել:
էնքան ասացիր՝ տեսել եմ, կարգին չնայեցիր, մինչև ամե-
նակարևոր նկարս կորավ: Կորավ է՛,— մղկտաց պահեստի
գնդապետը և սպասեց, որ ժուռնալիստը հետաքրքրվի: Իսկ
նա հակված, մազերը շփելով քայլում էր:

— Չես էլ հարցնում, թե ինչ նկար էր... երկու տարի
առաջ մայիսի 1-ին էի նկարվել: Ա՛յ,— Դավթյանը ոտքի
եղավ,— էսպես՝ դրոշակը բռնած հրապարակով անցնում եմ,
իսկ շքերթի մասնակիցները ետևիցս են գալիս... կորավ:
Թո՛ղս թոցրեց, ի՞նչ եղավ, չգիտեմ: Կորավ... հիմա ես ի՞նչ
անեմ,— խեղճացած ու մեկուսի ասաց,— հիմա ո՞վ կհավա-
տա, որ ես... էն շան որդու լակոտը թոցրեց,— մեկեն զայ-
րացավ,— մի օր պայուսակս թողնեմ՝ շան ծիծ կերած թոռս
կդատարկի... Մերն է սովորեցնում, է՛: Մեղալներիս շատ
մասը թոցրեց, մնացել են միայն վկայագրերը... հիմա տես...
տես ինչ լուսանկարներ են...

— Հետո, ընկեր Դավթյան... էն լուսանկարը երբ
կգտնես...

— Ուր է թե կգտնեմ... Սրանք կյանքս են, զավակս,—
զգուշ սկսեց հավաքել լուսանկարները, տեղավորել պայու-
սակում,— սրանք որ չլինե՞ն... մի օր պայուսակս տանը
թողնեմ էն... էն կապը կտրած թոռս կթալանի... մերն է
սովորեցնում, է՛, մերը...

Այն օրից այն ձորում սաղմոս երգող բոլոր ջրաղացները
լուվել էին. է՛, վերից, կիրճի գլխից, որտեղից սկսվում է
ձորը, գետակը բանտել էին խողովակաշարում, ոլորել, տա-
րել մի կողմի վրա, և ձորը մնացել էր անջատ, և ջրա-
ղացի մաշված քարերը լուվել էին, և հիմա ամռան օրը ավելի
խեղդուկ ու հևիհև էր ձորի ճաքած շուրթերին: Էն օրվա
Աղավնասարը, որ դիք էր, միլիոն-միլիոն տարի դիք էր,
ժամանակ ու աշխարհ մերժող քարե մոսյլ ժպիտով, հիմա
նստել էր. մի պարկ ուժանակով ցրել էին գանգը, և այդ
առավոտ խոնարհված սարի գլխին հավաքվածները գոռո-
գոռո մանրում էին սարի գաղտնիքը: Եվ ծեր արծիվը որո-
նում էր դիք կատարը, որտեղից կուպկախ էր նայում աշ-
խարհին, թևաբախումով իրար էր խառնում մեքենաների
աղմուկն ու ծուխը՝ որոնում էր և հոգնած թառում այդ փե-
ջերի քարափերթերին...

Այն առավոտ Մկրտիչը տասնչորս տարեկան էր՝ բարակ-
մարակ, նորածիլ բեղ ու մորուքով, հիմա... պահեստի գըն-
դապետ Մկրտիչ Դավթյանը քայլում էր իր տարիքին ու
գիրությունը վայել՝ ծանրաքայլ, գլուխը խոնարհած պայու-
սակի ծանրությունից, և ուս ու պարանոցով թեքված: Պա-
յուսակը այն օրվանն էր, այն ձորում պարոն Կուրոյի համ-

հարգից իլված և հնությունից փայլում էր: Ժամանակին կարմրավուն էր եղել, հիմա մուգ էր, ժամանակին վարի անկյունները ունեցել են մետաղե ամրակապեր, չկային, ժամանակին բռնակը եղել էր կաշվե ժապավեն, հիմա ձրգված սրեմ¹ էր՝ մի տեղ կտրվածը կոճի սև թելով կարվածկցած, բարակ մետաղալարով փաթաթված: Իսկ պահեստի գնդապետը նոր պայուսակ գնելու միտք (չէր ունեցել) չուներ. տասնյակ տարիներ միասին էին եղել. միասին տխրել էին, միասին ոգևորվել, ուսնկից մարտի դաշտ էին մտել գրկված, գիշերել խոնավ ու սառը խրամատներում ու երագել արևոտ առավոտվա մասին, իրար հետ վիրավորվել էին՝ ընկել հոսպիտալ, դուրս եկել՝ կցել կտրված ռազմողին... Պայուսակը նրան իր մորթու պես մոտ էր, կիպ-կպած, նրա մորթու պես ծերությունից փայլատ, ծերունական լաքերով, վիրավոր, սպիներով կարկատանված... Աշխարհում ոչ ոքի հետ պահեստի գնդապետը այնքան մոտ չէր, այդպես կապված չէր, որքան իր պայուսակի: Եվ ոչ ոքի հետ նա այնքան սրտաբաց չէր զրուցում:

— Գնանք տեսնենք էն լուսանկարը ի՞նչ եղավ, — շշուշաց իր պայուսակին:

Եվ պահեստի գնդապետ Մկրտիչ Դավթյանի մտքում այդ պահին չկար Աղավնասարը, ձորը, ուր հանդիպեց պարոն Կուռոյի Հաբեթ համհարզին, չկար այն օրն ու առավոտն այնքան նշանավոր, որ առավ ու դարձրեց իր ծննդյան օրը...

Հիմա նշանավոր այդ դեպքը անիթով էր հիշում և տեղնուտեղը ավելացնում. «Էդ օրն էլ իմ ծննդյան օրն էր...»:

¹ Սրեմ — կաշվե թել:

Ասում էր հավատացած. իր ծննդյան օրը երբեք էլ անհայտ չի եղել, եղել է ամուսն աչդ օրը և կա՛...

— Ախր, ի՞նչ եղավ... Չէ՛, էն չորտի արածն է,— զայրացած մտածեց հարսի մասին,— տղային խրատում է, թե նկարները թոցրու:

Դուռը բացելու հետ Դավթյանի ճակատին թակոցի պես ջրիկաց հարսի ձայնը:

— Ասում է՝ ի՞նչ անեմ... ինչ ուրիշներն են անում, դու էլ էն արա...

«Չորտ»,— մտքում նետեց Դավթյանը, հագավ հողաթափերը և առանց հարսին ու որդուն նայելու շտապ ու գործնական քառքատոցով, պայուսակի հետ, ճաշասենյակով ու խոհանոցով անցավ իր պատշգամբ-առանձնասենյակը, մահճակալի տակից դուրս քաշեց թղթերի արկղը և ծալապատիկ նստեց կողքին:— «Հեյ գիդի, էստեղ լինեք,— ճանապարհին հիշել էր, որ արկղում չի որոնել կորած լուսանկարը,— էստեղ լինեք, է՛»,— մտածեց ցանկությամբ:

— Գլուխդ կախ գնում ես աշխատանքի, վերադառնում ես տուն, իսկ երեկվա լակոտները գլխովդ թոչում են:— Հարսը պահարանում զգեստներն էր խառնում իրար, ճաշասենյակի ու հեռուստացույցի ծածկոցն էր շուռումուռ տալիս, մտնում էր խոհանոց՝ մի ասիսե ջրիկացնում, դառնում դաշնամուրի մոտ՝ մերկ տղայի արձանիկը հրում աջ ու ձախ և խոսում էր առանց ամուսնուն նայելու: Իսկ ամուսինը նրստել էր բազմոցին, արմունկներով ծնկներին հակված, այտերը՝ ասիերի մեջ:

— Չե՞ս տեսնում ուրիշները ինչպես են գործում, աշխարհից չե՞ս...

— Ուրիշների հետ ի՞նչ գործ ունես, ես իմ ըս... ըս... սկզբունքն ունես,— խոսքի կեսից զղջաց՝ կմկմաց, բայց ասաց ու շփոթված կարմրեց. նա գիտեր, որ կնոջը խաբել չի կարող. «սահմաններ» չխախտելը ոչ թե սկզբունք էր, ոչ թե ուժեղությունից էր, այլ՝ թուլությունից: Անկարող է. այս է ճիշտը: Նա մտքում թնկթնկաց և ուզեց, որ կինը ճշա, առարկի իրեն:

— Դու ուրիշների մոտ այդպես խոսիր: Սկզբունք...— քնձիծաղեց կինը,— մարդկանց հետ լեզու գտնել չես կարող և վերջ:— Նա մտավ խոհանոց, ետ եկավ,— գլուխդ կախ գնում ես աշխատանքի, գալիս... Նոր տարուց նոր տարի ես հանդիպում դիրեկտորիդ...— Եվ հիշեց դիրեկտորի հայացքը, նոր տարվա օրն իրեն ուղղված ժպիտը, հայացքը... «ոնց էր նայում»,— մտածեց առանց վիրավորանքի և զգաց, որ այտերը տաքանում են, մոտեցավ զգեստապահարանին՝ խառնեց, չիմացավ ինչու շոշափեց այն զգեստը, որը նոր տարվա օրը հագել էր, հետո իրեն գտավ հայելու դիմաց... ճակատին կախված մազափունջը ետ տվեց, հիշեց այն օրվա իր մազերի սանրվածքը... «շա՛տ ուրիշ ձևի էր նայում»,— և խոր նայեց իր աչքերի մեջ...

— Նոր տարվաց նոր տարի,— շարունակեց,— և ներս մտնելուն պես շտապեցնում ես՝ գնանք, գնանք... Ինչո՞ւ նա չպետք է մեզ հյուր գար,— այտերը նորից տաքացան,— քո դիրեկտորն է, մենք նրան հյուր լինենք... Հիմա էլ սրան նրան դիմումներ ես գրել... կարծում ես դրանից մի բան դո՞ւրս կգա:— Հարդարեց մազերը և բթամատին մնացած ամանլվի հետքը ավելի ջղայնացրեց նրան:— Սկզբունք...—

մտալ խոհանոց, խառնեց ամանները,— անճարակութունը սկզբունքի տեղ է անցկացնում...

«Չորս»,— մտքում նետեց Դավթյանը: Նա արդեն հույսը կտրում էր. անհայտացած լուսանկարը արկղում էլ չկար, մեկ-մեկ շուռ էր տվել թղթերը՝ չկար: «Չորս... սրա արածըն է...»,— արկղը հրեց մահճակալի տակ, սկսեց ծանր-ծանր քստքստացնել՝ չորս քայլ ու ետ, երեք քայլ ու ետ, որոնող հայացքը՝ պուճախներից, մի անգամ նույնիսկ առաստաղին նայեց, հանկարծահաս հույսով՝ նաև կնոջ լուսանկարի ետևը,— «տեսնում ես, չէ՞, օղորմած հոգի...»,— ապա մեկնվեց մահճակալին,— տեսնո՞ւմ ես ինչ խաղ եմ խաղում գլխիս, ամենակարևոր լուսանկարը թոցրին, է՛...— քայց ներսում տաք, ցանկալի մի բան խլրտում էր. «Էս անգամ չի խաբի՛ կգրի... Ծան տղա է, քայց որ գրեց, լավ կգրի...»:— Հետո պահեստի գնդապետը փորձեց ակնարկի համար առանձնացնել իր կյանքի կարևոր դեպքերը: Չէր խորանում, չէր վերապրում, թերթում էր, և բոլորը կարևոր էին, գրելու-պատմելու համար պետք ու պետքական. ոչ մի փաստ ու դեպք շրջանցել չէր լինում: «Բոլորն էլ գրելու բան են... մի ակնարկի մեջ ի՞նչ կտեղավորվի»:— Բայց շտապեց վանել սրտնեղությունը. «Թող մի տպագրվի՛... տպագրվի՛...»:— Ակնկալվող ակնարկը նրա համար վրեժի պես մի բան էր, մեծ պատասխան,— առաջինը՝ հենց հարսին:— Հա՛. «կիմանաս, թե ես ով եմ... Աշխարհով մեկ պետք է գոռաս՝ նոր հասկանա... Չորս... ես քո փափախչի հերը չեմ, իմացիր...»:— Ապա հիշեց իր հասակակից, երեկվա գործակից ընկերոջը... «Նախանձից կճաքի, է՛»,— ծանր մարմինը հաճույքից խլվլաց մահճակալին: Պահեստի գրնդապետի մտքում անցուդարձ արին էլի ուրիշներ, և բո-

լորին նա հաղթական ժպտաց... Հա՛, ինչպե՞ս է մոռացել,
 բա դուրդ դուան կպած հարևանները, այս հարևանները...
 Մեկը կիսաքերան է բարևում, մեկը՝ անսովոր-բարձրատուն.
 «Բարև, հարևան, բարև... էդ ծանր պայուսակը ի՞նչ ես հետդ
 քարշ տալիս, բա դու մեղք չե՞ս...»:— «Մեղքը հերդ է, որ
 վիզը մի՛ նի վրա է, էի աշխատում է... բա էն պուդրած
 լակոտը... ինձ քաղելով անցնում է, չի էլ նկատում... Համալ-
 սարանո՛ւմ է սովորում: Մեծ բան է... ջահելություննս կոպի
 մեջ անցավ, սոված-ծարավ քեզ համար եմ կոպել... քեզ-
 պեսների համար արյուն թափել... կուշտ ու խաղաղ ձեզ
 համար ապրում եք, մեր ստեղծածն էլ... աշխարհն էլ
 փչացնում... Սպասի՛ր, հլա...»:— Եվ համալսարանական
 հարևանից ստացած վիրավորանքի պատասխանը էի ակ-
 նարկն էր: Եվ նա մեկեն ջերմություն զգաց ժուռնալիստի
 նկատմամբ:

— Զավակս,— շնչաց ու հիշեց՝ «էդ կորած լուսանկարդ
 կգտնես, կգաս»:— «Ծան տղա է, նկարը չգտնեմ, կարող է
 չգրի...»:

— Չկա, զավակս, չկա, ես ի՞նչ անեմ, չկա,— հուզված
 նստեց,— հիմա ես ի՞նչ անեմ:— Եվ խոհանոցից հասած
 ամանների շխշխկոցը զայրացրեց նրան:

— Չորտ... ինչ անում է, ներում եմ... մարդը ձեռն չի
 հանում, ես ձեռն չեմ հանում՝ կանի, էլի... ինչքան լոեցի
 հերիք է:— Եվ որոշեց անհայտացած նկարի համար հա-
 շիվ պահանջել: Ահագի՛ն ժամանակ էր հարս ու սկեսրայր
 խոով էին, և պահեստի գնդապետը մոտեցավ իր փոքրիկ
 սեղանին՝ գրավոր բողոքելու: Եվ որովհետև հարսը ոռուս-
 կան կրթություն ուներ ոռուսերեն գրեց. «Իմ լուսանկարներից
 մեկը չկա: Կարծում եմ, որ դուք տեղյակ եք: Դեռ իմ ամե-

ճակարկոր լուսանկարն է: Խնդրում եմ...— ճա մտքում,
իրոք, խնդրեց հարսին, խնդրեց խեղճացած ու խոնարհ և
կրկնեց բառը,— խնդրում եմ վերադարձնեք»:

— Չկա, զավակս, ի՞նչ անեմ, չկա...

— Բայց...— ժողովարարը շփեց մազերը, քթի տակ
ժպտաց,— ամենակարևոր լուսանկարը որ չկա, ո՞նց գրեմ:
Չի ստացվի, ընկեր Դավթյան, որ՝ լինելու բան...— ինչ-որ
փնթիփնթաց:

— Հիմա ես ի՞նչ անեմ,— մեկուսի, ինքն իր համար
մղկտաց պահեստի գնդապետը և զգաց, որ գլուխը պտրտ-
վում է. ուրեմն, ակնարկը չի՞ գրվելու, ուրեմն...— ասե՛մ
ինչպիսի լուսանկար էր,— շտապ ու շփոթ ոտքի ելավ,—
ասե՛մ... ես՝ դրոշակը բռնած,— ճա ձեռքերը պահեց դրո-
շակ բռնելու պես, մի ոտքը ետ, մեկը՝ առաջ,— էսպես
դրոշակը բռնած հրապարակով անցնում եմ, իսկ շքերթի
մասնակիցները ետևիցս գալիս են, պիտներեն, մարդիկ...
լիքը ժողովուրդ... ետևիցս են գալիս...

— Է, հա... բայց որ լուսանկարը չկա... խմբագիրը...
բան... որ հարցնի:

— Խմբագիրը... բա խմբագիրը ինձ չի ճանաչո՞ւմ:

— Է, հա, բայց...

— Գնա՛մ խմբագրից թուղթ բերեմ,— աշխուժացավ պա-
հեստի գնդապետը:

— Ի՞նչ թուղթ,— ժողովարարը ծիծաղեց:

— Թուղթ բերեմ, որ... գնա՛մ:

— Գնա:

— Հիմա գնամ-բերեմ,— պահեստի գնդապետը վերցրեց պայուսակը, քստքստալով հասալ դռան մոտ, ծերպեց դուռը և ոտքը կախ գցեց, նայեց ժողովարանին:

— Գնամ:

— Հա՛,— ժողովարանի դեմքին ժպիտ կար, իսկ տունը կտրուկ ու չոր էր, և Դավթյանը տարակուսեց.

— Բերեմ, չէ՛... Տո, թուղթը հեչ, է՛, զավակս,— դարձալ, պայուսակը դրեց ժողովարանի գրասենյակին,— թուղթը հեչ, դու գրիր, թող խմբագիրը... խմբագիրը ինձ նախաձեռն է, չէ՛... հիմա տես,— բացեց պայուսակը,— տես, թե քեզ համար ինչ փաստեր եմ բերել,— և առանձնացրեց լուսանկարները, հրավիրատոմսերն ու գրությունները, դրեց սենյակին:

— Տեսել եմ,— ասաց ժողովարանը:

— Սրանք չես տեսել, զավակս, չես տեսել, նայիր... օրինակ, սա, սա, սա... ի՞նչ է, հը՛, ի՞նչ է... Կողքուս քաղաքում գնդի մեծ մասը կորցրել եմ, նոր համալրում եմ ստացել՝ շարում եմ: Հրաման եմ տալիս, է՛, հրամայում եմ,— պահեստի գնդապետը ձգվեց, նայեց պատուհանից դուրս և ձայնեց,— Գունդ, շարվի՛ր...— և դարձալ ժողովարանին,— հրամայում եմ, է՛... օրն էն օրն էր, հիմա... Բա ինչու չես հարցնում, թե սա ինչ է... սա, սա... Բռնո քաղաքում չեխերը ինձ են դիմավորում, է՛...

— Բա ո՞ր է, լուսանկարում դու չկաս:

— Ես, ա՛յ, էստեղ եմ,— մատը դրեց լուսանկարից դուրս, գրասենյակին, — էստեղ եմ, գալիս եմ, սրանք էլ չեխ հրամանատարներն են, ինձ են սպասում:

— Յա՛...

— Բա՛, ի՞նչ ես ուզում, զավակս, պատիվ առած ինձ

են սպասում... Ըհր,— առաջ հրեց մի լուսանկար,— էստեղ
արդեն միտինգ է, ես էլ ճառ եմ ասում ֆաշիզմի լծից չեխ
ժողովրդի ազատագրման մասին... Բա սա, սա, սա...

Նա շտապում էր՝ քանի դեռ ժուռնալիստը լսում է, պետք
է շատ լուսանկար ցույց տալ—բացատրել և շտապելուց
խառնվել էր իրար...

— Սա... իմացա՞ր ինչ նկար է սա... իմանո՞ւմ ես:

— Դե, ռեստորան է...

— Լա՛վ, ռեստորան, բայց սրանք չեխ հրամանատար-
ներն են, չէ՞, ինձ են շրջապատել, չէ՞...

— Յա՛...

— Էս ի՞նչ ես ասում, է՛, իմ կենացն են խմում,— հետո
պահեստի գնդապետի դեմքին կնճիռները խառնվեցին իրար,
նա մեղկ հաչացքով պատուհանից դուրս նայեց և թնկթըն-
կացող ձայնով, մեկուսի, իր համար ասաց,— հիմա ես ի՞նչ
անեմ:— Հետո կտրուկ դարձավ ժուռնալիստին, մեծ ու փա-
փուկ բռունցքով կամաց թրխկացրեց գրասեղանին,— սրանց
մասին ո՞վ գիտի, պետք է գրվի, չէ՞, որ մարդիկ իմանան...
Սերունդներին դաստիարակելու հարց կա, չէ՞: Մինչև իրի-
կուն արճարաններում... կուշտ-կուշտ, հագած-կապած վեր
են ընկած արճարաններում: Մենք... ես դրանց տարիքին սո-
ված-ծարավ կռիվ էի անում... Տես, սա ի՞նչ է,— պահեստի
գնդապետը հնությունից դեղնած լուսանկարը մեկնեց ժուռ-
նալիստին և մտքում մեղադրեց իրեն,— «Էս շան տղի հետ
կովատողով էլ խոսում եմ...»:

— Օրեր էին, է՛, զավակս, գիշեր-ցերեկ դադար չունե-
ինք... գիտե՞ս ինչ լուսանկար է, գիտե՞ս:

— Սա իմ առաջին լուսանկարն է. «Սուրբ ծառը» կըտ-
րելու օրը նկարվեցինք: Զանգվի «Սուրբ ծառի» մասին

գիտես, չէ՞... Չգիտե՞ս... Էս ի՞նչ է խոսում, չգիտե՞ս,— ուրախացավ պահեստի գնդապետը,— բա սա էն ծառն է... մենք կտրեցինք...

4

Ակնարկը լույս տեսնելու հաջորդ օրը Դավթյանը մինչև ուշ գիշեր տուն չգնաց, մտավ տպարան, պտտվեց մեքենայի կողքերը...— այ թե մեքենա է, հա՛... ոնց էլ գլուխ ես հանում,— գովեց,— դուրս ելավ՝ տպարանի ջահել բանվորների համար մի շիշ գինի առած դարձավ ետ, տպարանից անցավ սրբագրատուն,— ոնց էլ տեղն ու տեղը բռնում ես սխալները, է՛, մալադեց,— զարմանք խաղաց, չնկատելու տվեց սրբագրուհու չարանճի ժպիտը, հանույթով ականջ կախեց նրա խոսքին։— Հովհաննես, դու այսպիսի հաջողված ակնարկ չես գրել, հոյակապ է։— Եվ կանգնեց Հովհաննեսի դիմաց,— դու իմ զավակն ես,— ասաց, գործնական քառքստոցով դուրս եկավ, սրբագրուհու համար շոկոլադ գնած դարձավ ետ, էլի չտեսնելու տվեց նրա խնդմնդոցը և էլի ականջ պահեց սրբագրուհու խոսքին։— Այս համարի ամենալավ նյութը ընկեր Դավթյանի մասին գրված ակնարկն է, բոլորը կհարդան։— Եվ էլի կանգնեց Հովհաննեսի դիմաց,— իմ զավակից առավել ես, դու իմ մեծ զավակն ես։— Մինչև ուշ գիշեր տուն չգնաց, ելումուտ արեց տպարան ու սրբագրատուն, ճշտեց թերթի բաժանորդների թիվը, իր պաշտասակի հետ շրջեց տպարանամերձ փողոցներում, հիշեց իր ծանոթների, որոնք առավոտյան իր մասին գրված ակնարկը պետք է կարդան, հիշեց առանձին-առանձին և շատերին հաղթական նայեց,— դե, գնա մե-

ոյ,— և կրկնեց , հա՛ կրկնեց՝ ակնարկագրին հայրական
 սեր խոստացավ,— դու իմ զավակն ես... Իմ զավակից առա-
 վել... Եվ ուշ գիշերին թերթի ազդարար համարներից մի
 քանիսն առած գնաց տուն: Քնած էին տնեցիները՝ որդին,
 հարսը, թոռը, և մույթի մեջ նեղացած նայեց նրանց կողմ.
 «Ասի էլ... գիտեր... Չէր կարող երկու ժամ սպասել, էի,—
 վիրավորված մտածեց որդու մասին,— Էգուց երկու հարյուր
 հազար մարդ, ավելի շատ, քո հոր մասին են կարդալու,
 է՛, քո պատիվն է, է՛... Վեճն էլ չէ... Քնել է... Մտքով էլ
 չի անցնում, որ... որ կնոջը հասկացնի, թե ես ով եմ եղել...
 ով եմ... խոով է, հետս խոսել չի ուզում,— հեգնանքով մտա-
 ծեց հարսի մասին,— Դե, կարդա ու ասենք՝ հայերեն ե՛րբ
 է կարդում որ...»։

Գիշերվա մնացած մասը անցկացրեց կես-քուն կես-ար-
 թուն և արևը չծագած՝ ոտքի վրա էր, մաքուր ածիլվել էր
 արդեն և վերնաշապկի օձիքն էր ցույց տալիս կնոջը։

— Տես, է՛, օղորմած հոգի, հարսիդ արածը տես, է...
 Բա էսօրվա օրը էսպես հագնել կլինի՞... տես, է՛,— վերնա-
 շապկի օձիքն էր ցույց տալիս... և բառը մտքում կրկնե-
 լով. «Տես, է, տես, է՛...»,— հագնվեց, հետո վերցրեց թեր-
 թերը, գնաց նստեց բազմոցին, և սկսեց վերընթերցել իր
 մասին գրված ակնարկը: Իսկ երբ որդին ննջարանից ելավ,
 նա թերթը խշխշացրեց, իսկ որդին լուռ անցավ-գնաց լվաց-
 վելու: Նա ավելի շատ մորն էր նման՝ շիկահեր էր, մուգ-
 կապույտ աչքերով, միջահասակ ու պինդ։

... Հայր ու որդի օրերով չէին հանդիպում. եթե հանդի-
 պում էին՝ այսպես հոր նախաձեռնությամբ, և զրույցը ստաց-
 վում էր կարճ, վայրիվերո, հոր ասածը որդին լսում էր ան-
 արձագանք, ծխում էր ու ծխի միջից նայում անորոշ ուղղու-

թշամբ, թե հարց էր տալիս, որդու պատասխանը իմիջիակ-
լոց մի բան էր: Եվ իրար շեկող, այդ կտրակցոն բան ու
խոսքերի արանքում մեկ էլ գալիս ու ճնշում էր որդու դիտո-
դությունը.

— Ուր ասես ելույթ ես ունենում, ի՞նչ կարիք կա,— ասում
էր առանց հոր դեմքին նայելու, ծանր և առանց պատաս-
խանի սպասելու հեռանում:

Կամ՝

— Ի՞նչ ես այդքան գրում, ո՞ւմ է պետք... Պարզապես
ի՞նձ անհասկանալի է պատվավոր պիտներ ասած բանը: Ծեր
մարդ ես, բարձրանում ես բեմ և պիտներական վզկապ
կապում,— ասում էր առանց հոր դեմքին նայելու և առանց
պատասխանի սպասելու թողնում-հեռանում էր: Պահեստի
գնդապետը տարակուսած նայում էր որդու ետևից, շտա-
սում պատասխանը հասցնել և շտապելուց ու վիրավորան-
քից կակազում էր.

— Է՛հ... Էս... Էս ի՞նչ է խոսում, է՛, էէս...— չէր կա-
րողանում ավելացնել ուրիշ տեղին խոսք՝ չէր գալիս, նա
ցավից ու անզորությունից իրար էր խառնում դեմքի կնճիո-
ները, թնկթնկացող հայացքով նայում որդու գնացած ուղ-
ղությամբ, իսկ ներսում հեռու-հեռվից ալիքվում էր հանգրս-
տացնող, փրկարար մի կանչ, և նա հանկարծ հիշում էր
կնոջ լուսանկարն ու փութկոտ քառքատոցով հասնում իր
պատշգամբ-առանձնասենյակը:

— Լսեցի՞ր... հը՞, լսեցի՞ր,— գանգատվում էր կնոջ լու-
սանկարին,— տղեդ ի՞նձ հավան չէ, է՛... Հավան չէ... Չի
հասկանում, է՛, չի հասկանում... Ասում է...— և գլուխկախ,
ծանրաքայլ ետ ու առաջ անելով, խառնելով սեղանին
թափթփված թղթերը, կրկնում, հա՛ կրկնում էր որդու ասա-

ծը և մեկ էլ ինքն իրեն գալիս էր,— դու էլ ինձ շհասկացար, օղորմած հոգի... Ասում էիր... ասում էիր՝ ի՞նչ էս գրում, հանգիստ քնիր, էլի... Ասում էիր...

... Որդին լվացված-սանրված եկավ, պահեստի գնդապետը նորից խշխշացրեց թերթը, շեղավ՝ որդին գլուխը կախ անցնում էր:

— Այ թե գրել է, հա՛, մի տես,— թերթը մեկնեց,— շատ լավ է գրել, է՛, շան որդին:

Որդին վերցրեց թերթը, թոուցիկ նայեց, հոնքերը վեր քաշեց և առանց նայելու հարցրեց.

— Ուրիշ համար ունե՞ս:

— Կա, կա, շատ կա,— շտապ պատասխանեց:— Վերցրու:

Որդին թերթը ծալեց-դրեց սեղանին:

— Հայաստանի ամենալավ ժուռնալիստն է շան տղան: Ջահել է, հլա շատ առաջ կգնա:

Որդին վերցրեց թերթը, նայեց ակնարկի ստորագրությունը և մտածեց.

«Իսկ ի՞նչ կլինի, եթե սրան, այս ժուռնալիստին դիմեմ... դիմումի մի օրինակը վերցնեմ ու գնամ խմբագրություն...»:

Դիմումները «ի տնօրինություն» մակագրություններով վերադարձել էին գործարանի դիրեկտորի մոտ, և նա կանչել էր բողոքողներին:

«Սրանք դո՞ւ էս գրել»:

«Այո»:

«Ինչո՞ւ էս գրել»:

«Ես իմ իրավունքն եմ պաշտպանում և գործարանի շահերը: Արտագրությանը դեռ անձանոթ մեկին ուզում եք նշանակել գլխավոր ինժեներ, իսկ էս...»:

«Իսկ ես ահա թե ինչ եմ որոշել. դեռ պետք է պարզել՝ այսպիսի դատարկ գրագրություններով գբաղվողն ինչպե՞ս է կատարում իրեն վատահված գործը: Հանձնաժողով է կազմվել քո ղեկավարած ցեխի վիճակը պարզելու համար: Այնպես որ դեռ հանգամանորեն խոսելու ատի՞թ կունենանք...»:

— Քեզ մոտիկից ծանո՞թ է այս ժուռնալիստը,— հարցրեց որդին:

— Բա ոնց: Ինչքա՞ն ժամանակ կպել է, թե ընկեր Դավթյան, արի քո մասին գրեմ, արի գրեմ... վերջը գրեց:— Նա խոսում էր բարձրաձայն՝ հարսին լսելի,— գրեց, էլի, շան որդին...

— Դե, բավական է, հիմարի մեկը,— անջարանում հարսը քոթակեց թոռանը,— շուտ արա, ուշանում եմ,— և տղան նոթոս երևաց:

— Արի, արի էստեղ: Տե՛ս,— պահեստի գնդապետը թերթը ցույց տվեց,— պապիդ մասին է:

Թողը հետաքրքրված կանգնեց և խոռված ձայնով՝

— Նկար կա՞,— հարցրեց:

— Նը... Նկա՞ր,— շփոթվեց պահեստի գնդապետը և ափսոսաց, որ չկա, և պահի մեջ որոշեց, թե իր որ նկարը հարմար կլիներ... ափսո՞ս... բայց շտապեց չփչացնել իր ուրախությունը,— նկարն ի՞նչ պիտի աճես, արի տես ինչ եմ գրել, է՛: Տես,— մատով գծեց ակնարկի սահմանները,— ա՛յ, էսքան,— բա՛... և թերթը խցկեց թոռան թևատակը,— տար դպրոց, ընկերներիդ ցույց տուր, ասա պապիս մասին է: Տուր,— թիթիացրեց թիկունքին,— որ խելոք մնաս, որ ինձ լսես, ես քեզ ժուռնալիստ կդարձնեմ: Բա՛... գիտե՞ս ինչ բան է ժուռնալիստը, գիտե՞ս...

— Այ տղա՛,— նշաց հարսը, հետո դիմափոշու տուփը ձեռքին հասավ, շրխկացրեց տղայի վզակոթին,— հիմար,— քաշքշեց, թերթը թևատակից խլեց-շարտեց,— էշի գլուխ,— բթեց ականջը,— դե, շուտ հավաքվիր:

Իսկ երբ տանը մենակ մնաց, դժվարացավ որոշել՝ դո՞ւրս գա, թե սպասի. դուրս գա՛ հանդիպի ծանոթների՞, թե սպասի հեռախոսազանգի: Նա համոզված էր, որ կզանգահարեն՝ թերթը հասել է բաժանորդներին, թերթի ամենահետաքրքիր, ամենաարժեքավոր նյութն իր մասին գրված ակնարկն է, («Այ թե գրել է, հա՛, շան որդին»), առաջինը հենց դա կկարդան և... պահեստի գնդապետը նայեց հեռախոսատուփին, փորձեց որոշել, թե առաջինը ով է զանգահարելու և փորձեց որոշել զանգերի թիվը: Ապա մտածեց վայել հեռախոսազրույցի մասին, կասի... կասի՝ «Դե, հա՛, ջահել են, էի կգրեն... է՛, գրեն-չգրեն, մերն անցա՛վ... էդ շան որդին, էդ ժուռնալիստը հինգ-վեց ամիս էր պոկ չէր գալիս՝ ընկեր Դավթյան, արի կլինի քո մասին գրեմ, արի կլինի գրեմ... Ասում էի՛ այ տղա, ջահելների մասին գրի. մերն անցավ, գրես-չգրես, մեկ է... թե՛ չէ, քո մասին... վերջը չարձա, էի, գրեց... Հլա նկարս էլ էր ուզում, ասի՛ ձեռքաշի, այ բալամ... բայց լավ է գրել, է՛, ջահել է, է՛, շատ առաջ կգնա... է՛, էդ հեչ, քո մասին ասա, դու ո՞նց ես...»:

Հետո քազմոցից ելավ, սկսեց քառքատալով ետ ու առաջ անել հեռախոսին մոտիկ: Իսկ զանգն ուշանում էր: Ուշանում էր, և նա ժամացույցին էր նայում,— ուշանում եմ, է,— հեռախոսին,— ձեռքները կբռնի՞, որ զանգեն,— չարանում էր արդեն,— նախանձ են, է՛:— Եվ էլի նայեց ժամացույցին և իրեն մեղադրեց,— բա էսօր տանը նստելու օր է՛:

Առաջ պայուսակը, կանգնեց՝ նայեց հեռախոսին, դռան կողմ՝ հեռախոսին, դռանը և կամաց շարժվեց: Քայլում էր հուշիկ, մի տեսակ զգուշավոր, չէ, չէր քայլում, ոտքերը գողտուկ սողում էին, և հեռախոսը հեռախոս չէր, այլ քնած երեխա, որ կարող է հանկարծ արթնանալ ու ճչալ: Եարժվում էր ականջը հեռախոսի ձայնին ու լարված, և սիրտը անհանգիստ թարտում էր... Այդ պահին էթե հեռախոսը զնգար, պահեստի գնդապետ Դավթյանը կցնցվեր...

Ու երբ հասավ խմբագրություն, ակնարկագրի աշխատատեղյակը ոտք դնելուն պես առաջինը նայեց հեռախոսին:

— Լավ է, որ եկար,— մտալ ու սրտնեղած ասաց ակնարկագիրը. և Դավթյանի ժպիտը տարակուսեց,— հենց հիմա ուզում էի քեզ զանգել,— բայց զանգել բանի հետ պահեստի գնդապետի հոգում կտրակցվեց մի տաք ալիք, և կամեցավ ջերմ, շատ ջերմ խոսք ասել ժուռնալիստին:

— Դու... դու իմ զավակն ես... դու...

— Լավ, էի, ընկեր Դավթյան, իմ զավակն ես, իմ զավակն ես,— ակնարկագիրը անհամբեր կտրեց,— ես չեմ հասկանում, թե քո ընկերները ինչ մարդիկ են:

— Ի՞նչ է պատահել:

— Ինչ է պատահել...— ժուռնալիստը խոռված կողմ նայեց,— բողոքում են, ինչ է պատահել, ասում են փաստերը սխալ են:

— Ո՞ր՞վ...

— Սահակյանը և էլի մեկը, չճանաչեցի, ասում էին դաշնակցականների դեմ այդ ճակատամարտը եղել է ոչ թե հուլիսի 22—26-ը, այլ՝ 27—29-ը:

— Գլուխները քարն են տվել... բա ես քեզ կխաբե՞մ, զավակս, գրած է, չէ՞:

— Գրած է,— աշխուժացալ ժուռնալիստը,— որսե՞ղ:

— Ես եմ գրել, չէ՞, ըհը,— պահեստի գնդապետը փորձեց պայուսակը բացել:

— Լավ, լավ, պետք չէ,— ժպտաց ժուռնալիստը:

— Գրած է, չէ՞,— պահեստի գնդապետը թողեց պայուսակը և դանդաղ ձեռքը տարալ ծոցագրպանը ու հանեց անձնագիրը,— ըհը,— մատնացույց արեց ծննդյան օրը,— ի՞նչ է գրած, կարդա:— Ժուռնալիստը լուռ էր,— գրած է հուլիսի 26, չէ... չէ... բա ես քեզ ասել եմ, որ ես իմ ծննդյան օրը չգիտեմ, ասել եմ, չէ՞, գալիս, որ էդ օրը ինձ ծնընդյան օր եմ վերցրել, ասել եմ, չէ՞, բա էստեղ եմ գրել, որ չմոռանամ, էսօրվա համար եմ գրել է՞...:

— Լավ, լավ, ընկեր Դավթյան,— ես քեզ հավատում եմ,— ժուռնալիստը խղճաց նրան և բռնեց նրա դողացող ձեռքը,— նստիր,— բայց ես ի՞նչ անեմ, ընկերների են բողոքում, ախր, մտան խմբագրի մոտ՝ չգոհացան, հետո էլ թե՛ կզնանք վերև, գնացին:

— Վերև... տո... տո,— պահեստի գնդապետը շփոթմունքի մեջ հարմար բառ չգտավ:

— Ասում էին այդ ճակատամարտը ոչ թե Աղավնասարում է եղել, այլ այդ սարից երեք կիլոմետր հեռու:

— Տո... գլուխները քարն են տվել... Գրած է, չէ՞,— պահեստի գնդապետը նորից պայուսակը բացելու փորձ արեց,— իրե՞նք որտեղ են եղել, ես եմ կռվել, չէ՞:

— Դե, նրանք էլ ասում էին, որ դու չես մասնակցել այդ ճակատամարտին,— ժպտաց ժուռնալիստը:

— Եե՛ս... տո, գլուխները քարն են տվել,— պահեստի գնդապետը նորից կանգնեց և պայուսակը դրեց ժուռնալիստի

գրասեղանին, — բա էս պայուսակը որտեղի՞ց է եղել, որ չեմ կուլել, ըհը, — բացեց պայուսակը...

— Հիմա ո՞ր գնանք, — շնչաց պայուսակին և նայեց աջ ու ձախ. մայթով անցնողների մեջ որոնեց ծանոթի, — հանդիպեմ էլ, գլուխները կկախեն-կանցնեն, նախանձ են նախանձ, — անցնողների ձեռքում որոնեց օրվա լրագիրը, չգտավ, և շարացած ասաց պայուսակին, — ինքնագլուխ են, է՛, թերթ էլ չեն կարդում, — քայլեց փողոցն ի վար, ոտքը կախ գցեց, — ո՞ր ենք գնում, — ետ դարձավ:

Հետո որոշեց գնալ վեսերանների ակումբ: Դուռը փակ գտավ:

«Գնացել են հողվածի դեմ բողոքելու... Նախանձ են, նախանձ»:

Անցավ գիտելիքների տարածման ընկերություն. ծանոթների գրասեղաններին որոնեց լրագիր, դեմքերին՝ արձագանք, սրտնեղեց. «Գիտելիք են տարածում... օրվա թերթն ինչ է, չեն կարդում», — և ընդհանուր հարց տվեց.

— Էսօրվա թերթ չունե՞ք... չունե՞ք...

— Չէ:

Եվ թերթը մեկնեց պատասխանողին:

— Իմ մասին են գրել:

— Քո մասի՞ն... ի՞նչ են գրել:

— Տես, ա՛յ էսքան գրել են, կարդա:

— Լավ: Կկարդամ: Հետո:

Անցավ գինգիտական ընկերություն, վիրավորված դուրս եկավ, գնաց կոմերիտմիության քաղաքային ակումբ, լրագրի համարներից մեկը բաց մեկնեց իրար գլխի հավաքված հնարույր գրասեղաններից մեկին, ելավ դուրս և ծանր քայլերը ուղղեց դեպի կոմերիտմիության շրջկոմ:

— Օ՛օ, ընկեր Դավթյան, բարի օր, եկա՞ք,— շրջկոմի քարտուղարը գործնական ու ջերմ սեղմեց պահեստի գրնդապետի ձեռքը,— լավ է, որ եկաք, ես հենց ձեզ էի ուզում զանգահարել:

— Հա՞,— ուրախացավ Դավթյանը և հայացքով քարտուղարի աշխատասեղանին թափթփված թերթերի մեջ որոնեց հարազատ համարը, գտավ: «Կարդացել է»:

— Կարդացել ես հա՞,— ժպտաց քարտուղարին:

— Ի՞նչը:

— Բա իմ մասին գրածը չե՞ս կարդացել...

— Ձեր մասին բա՞ն եմ գրել, որտե՞ղ... օ՛օ,— քարտուղարը նայեց վերնագրին ու ակնարկների ստորագրությանը,— մեծ ակնարկ է, անպայման կկարդամ: Թերթ նայելու ժամանակ էլ չունենք,— զանգատվեց քարտուղարը,— երեկոյան կկարդամ, ընկեր Դավթյան:

— Բա... ինչո՞ւ էիր զանգում,— խոռված հարցրեց պահեստի գնդապետը:— «Մինչև իրիկուն իր համար աշխատում եմ...»:

— Ասեմ,— քարտուղարը գործնական թերթեց սեղանի օրացույցը,— շրջանի կոմերիտական ակտիվի հավաքունենք. կոմերիտական վետերանների անունից ձեր էլույթն եմ նախատեսել:

Պահեստի գնդապետը մտքում շնորհակալ եղավ, բայց որոշեց ծանրացնել:

— Թող Սահակյանը էլույթ ունենա,— և զղջաց:— «Անունն էլ տալիս եմ՝ վերցնի ու իմ փոխարեն գրի»,— ու մտերիմ տոնով ավելացրեց,— վեր է կացել, բողոքում է, թե՛ Դավթյանի մասին գրածը սխալ է:

— Ի՞նչ եք ասում,— քարտուղարը գարմանք խաղաց
և մտքում ժպտացւո՛ւ— «Հակասակն էլ կպատահեր»,— ծը՛,
ծը՛, ծը՛... լավ չի անում:

— Բա՛... մարդու նախանձություն... Ոչի՛նչ, թող անի...
Ակտիվի նիստում ի՞նչ հարց է դրված:

— Ասեմ,— թերթեց օրացույցը,— գաղափարական աշ-
խատանքի դրվածքը երիտասարդության շրջանում... Այս-
պես՝ մի տասը թույլի էլույթ:

— Լավ, կպատրաստվեմ:

5

— Չայնը տրվում է կոմերիտական վեներան, պահեստի
գնդապետ ընկեր Դավթյանին:

Դավթյանը առավ պայուսակը և ծանր քաչեց դեպի
բեմը:

— Պայուսակն ո՞ւր է տանում,— ֆոթկացրեց մեկը:

Պայուսակի ծանրությունից ճկված էլավ բեմ բարձրաց-
նող աստիճաններով ու ամբիոնի մոտ խոր շունչ քաշեց:

— Ընկերներ... իմ երիտասարդ բարեկամներ... երի-
տասարդությունը մեծ ուժ է:

Նա մի քանի ցիտատ կարդաց երիտասարդական ուժի
մասին, ասաց, որ երիտասարդությունը միշտ էլ, ամենու-
րեք, նաև գաղափարական աշխատանքի բնագավառում եղել
է առաջավորների շարքում, հիշեց, որ ժամանակին իրենց
քախտ վիճակվեց լայն ճակատով պայքարել գաղափարա-
կան հեղափոխությունների դեմ և հարկ համարեց սենցն՛ել
կոնկրետ օրինակի:

— Դուք, երևի, լսել եք Զանգվի «Սուրբ ծառի» մասին...

— Լսել ենք... կարիք չկա...

— Չենք լսել... թող պատմի, տեսնենք էդ ի՞նչ սուրբ ծառ է:

Զանգվի ասինքն մի մեծ, մե՛ծ ծառ կար: Ժողովուրդը այդ ծառի մոտ մոմ էր վառում, մատաղ էր անում: Ասում էին, իբր, ով մի ճյուղ պոկի ծառից, աստծու կողմից կպատժվի: Մենք, մի խումբ կոմերիտականներ, հանձնարարություն ստացանք կտրել ծառը... Հիմա ես ձեզ ցույց կտամ մի լուսանկար, որ...

Պահեստի գնդապետը ծոցագրպանից հանեց լուսանկարը և պահեց դահլիճի աչքի դիմաց: Լուսանկարը պատկերում էր հաստաբուն, ճյուղավորված մի ընկուզենի և ծառի տակ խմբված պատանիների մի խումբ: Պատանիները գլխաքաց էին ու կոմունարկաներով, բոլորը՝ ժպտադեմ, բոլորը՝ կրակված աչքերով: Ինքը՝ պատանի Մկրտիչ Դավթյանը, կոմունարկայով էր և կարմիր սապոգներով, իրանը պնդած լայն գոտիկով: Խումբը գլխից վեր պահել էր լողունգը. «Անողորք պայքար հին ամեն տեսակ մնացուկների դեմ...»:

— Սա ծառն է, սա էլ մենք ենք, սա էլ ես եմ, — նա ցուցամատը դրեց լուսանկարի վրա: Դահլիճում փոթկացրին:

— Չի երևում...

— Նորից ցույց տվեք, չտեսանք...

— Ա՛յ, ես եմ, — Դավթյանը աշխույժ ջանաց, — կենտրոնում կանգնածը: — Դեկտեմբերի 15-ն էր, ցուրտ, սառնամանիք, բայց մենք որոշեցինք կատարել հանձնարարությունը:

Չոր, անձյուն ձմեռ էր, երկնքում գգվոսվում էին գորշ ամպերը, և ձորում վնգստում էր քամին: Նվազած գետը սառույցի տակ կուլ էր տալիս իր երգը, գետափի քարերը ցրտից սև փայլ էին անել և մրսած ու աներգ ձորի վրա իշխողը ընկուզենին էր՝ միայնակ ու մերկ: Հին էր ընկուզենին, այրված ու դեպի ձորը թեքված բնով, և տարածուն ճյուղերը ձորի գլխին կուտակված ամպերն էին բշում:

Ծեր մի մարդ ավել էր «Սուրբ ծառի» շուրջքույրը, փչակում վառել հազիվ մարմրող կենտ ու նվազ մոմը և գլխաբաց ծնկել էր ծառ ու մոմի առջև, բանկոնի մաշված ճոթերը դիմադիր արել քամուն և մրմնջում էր իր աղոթքը. «Սուրբ ծառ, էս ինձ համար կայք ու կյանք չեմ խընդրում, դու գիտես, էս մենակ մարդ եմ, աստված էդպես կամեցալ... Էլի գոհ եմ, ասրեցի, աչք-աչքով տեսա՝ չարը խափանվեց, բարին էլալ բռնեց աջ. փրկվեց էս բուն ժողովուրդը... դու ուշք ու միտք տուր, էս մեր բուն ժողովրդի վիրավոր թև ու թիկունքին գորուջուն տուր... Սուրբ ծառ, դու գիտես...»:

Մեկեն պողթեկած աղմուկն ընդհատեց ծերունուն: Նա կողքանց նայեց ու տեսավ ջահելների խումբը, տեսավ քամուց ուռած կարմիր պաստառը, որի վրա սպիտակ տառերով գիր կար և բարակ ու լուրդ մի ջահելի ձեռքին՝ կացին: Ծերունին ակամա բանկոնի ճոթերը ավելի մոտեցրեց մոմին ու ակամա շջնաց. «Սուրբ ծառ...», — և նրան թվաց, թե բարձրահասակ ջահելի դեմքը ծանոթ է...

— Բարև, ծերուկ, — խումբը աղմկեց ծառի շուրջքույրը, — էդ ի՞նչ բանի ես:

Ծերունին ճերմակ գլուխը խոնարհեց՝ անխոս ցուց տվեց պլալացող մոմը, հետո հայացքով էլի կառչեց իրեն ծանոթ դեմքից: Նրա հայացքը թրթռում էր. ջահելի սապո- գըն ի վար կախ կացնի ստոր փայլը փախցնում էր հայաց- քը, և ծերունին չէր հասկանում ինչու կացնին նայել չէր ուզում, չէր հասկանում ինչու, ուզում էր, որ խմբի այդ բարձ- րահասակ ջահելը լինի վաղեմի ծանոթ:

— Քեզ մի տեղ տեսել եմ, որդիս,— հույսով հարց տվեց և զգաց, որ ցուրտ է:

Մկրտիչը մանաչեց նրան՝ ամերիկացիների ձիապահ Պատիկ ծերունին էր... Հիշեց մորը... մութ ձիանոցը... ձիա- րը... գարին... որբանոցը... «Եթե սա չլիներ... ինձ գարի չտար... սովից կմեռնեի»: Մկրտիչը Պատիկ ծերունու ճերմակ գլուխը շոյելու ցանկություն ունեցավ, բայց ընտրեց պահին հարմար վարք ու պատասխան.

— Ուրիշի հետ ես շփոթում,— կակազեց:

— Կպատահի,— ծերունին խոնարհեց գլուխը և բանկոնի նոթերով ավելի մոտ, շահ տ մոտ պարտրեց մոմը, և նրան թվաց, թե ձեռքերը տաքացան:

— Էս ցրտին ինչո՞ւ ես այստեղ,— հարց տվեց Մկրտիչը:

— Տեսնում ես,— շնջաց,— Սուրբ ծառ է:— Պատասխա- նեց առանց գլուխը բարձրացնելու: Սիրտն անհասկանալի տագնապով էր թպրտում:— Սուրբ ծառ,— շնջաց և չի- մացավ խնդրանքը:

Տղաները շփոթված նայում էին ծնկած, խոնարհված ծե- րունուն, ծառի սևացած փշակին, շեղ հայացք էին դիպցնում իրար, խույս տալիս միմյանց հայացքից և շփոթմունքը թաքցնելու համար նայում ձորին, ամպերին, ծառի նյուդե- րին... ճամփին ծաղրել էին «Սուրբ ծառը», տեղ հասան՝

ծառը ծառ էր, հիմա ճերմակ մազերը քամուն տված ծերունին ծառը դարձրել էր խորհրդավոր: Իսկ ծերունին գնալով ավելի էր կուչ գալիս, սեղմվում դեպի փշակը, ուր որ է սուզվելու է փշակում, անհասանելու է... Մկրտիչը փորձում էր մոտենալ. և՛ վարանում էր, և՛ զայրանում, որ կացինը հատկապես իր ձեռքում է, և դատում էր իր թուլությունը և ինքն իրեն համոզում՝ ախր, էն ձիանոցի ծերունին է, նա է. ինքը հո գիտի, ճանաչում է... ախր...

— Սրա ի՞նչն է սուրբ,— ասաց Մկրտիչը, ավելի շուտ՝ իրեն համոզելու համար էր, բայց խոսքի հետ մոտ գնաց,— սովորական ծառ է, էլի,— կացնով թիխկացրեց ծառի բնին: Ծերունին ցնցվեց...

— Մեղա, Տեր, մի արա, որդիս... Սուրբ ծառ է,— զարմացած նայեց:

Տղաները՝ աշխուժացան, բոլորը այդ մի կենտ թրխկոցին էին ապաստմ:

— Ծերուկ, սուրբ կա՞, որ Սուրբ ծառ լինի...

— Աստված կա՞, որ սուրբ լինի...

— Ինչքան խաբվել ես, բավական է...

— Հիմա ծառը կկտրենք, կտեսնես, որ սուրբ չէ...

Ծերունու ճերմակ գլուխը այց ու ձախ էր շրջվում՝ մեկ արա դեմքին էր նայում, մեկ՝ նրա...

— Ձեր թաղի տերտերին կասես, թող մորուքը խուզի...

Ծերունու շուրթերը շիվար ու բաց էին...

— Կասես...

Կնճիռները խտացել էին աչքերի շուրջքուրքը, և կկոցված աչքերում մլմլում էր հայացքը, թվում էր, թե նա հայտնություն է անում:

Մկրտիչը խղճաց նրան:

— Տուրտ է, վեր կաց, տուն գնա, կմբտես:

Ծերունին ներմակ գլուխը թեքեց, վարից նայեց կողքին կանգնած նիհար ու լուրջ ջահելին, նպնայացրեց աչքերը, և բույժ մի ծախտ աղավաղվեց դեմքին:

— Վեր կաց, վեր կաց,— Մկրտիչը ձեռքը դրեց նրա ուսին:

Պատիկ ծերունու ուսերը սորսոփեցին, ձեռքերը քանկոնքի ճոթերի հետ իրար եկան, և քիմքերը առան մարած մոմի բույրը: Նա անհիմաստ հայացքը Մկրտիչի դեմքից պոկեց, խոնարհեց փշակին, պլշեց, հետո մարած մոմը, քանկոնքի ճոթերի հետ, կամաց սեղմեց կրծքին:

Մկրտիչը բարձրացրեց Պատիկ ծերունուն և անթասուկերից բռնած՝ մի քանի քայլ ուղեկցեց նրան:

— Գնա, ցուրտ է, կմբտես, գնա...

Ծերունին նորից անհիմաստ ծպտաց, հետո գլուխը խոնարհեց կուրծք ու բռին և կուշ եկած գնաց ոտքերը աջ ու ձախ գցելով՝ և՛ ոլործուն, և՛ օրորվելով... թվում էր, թե նա առաջին անգամ է ոտք դնում գետնին, կարծես հենց նոր ծառի այրված փշակից ելավ, դեպի ձորը թեքված այդ հին ծառի ներմակ ոգին է՝ քամու բերանն ընկած:

Տղաները սակված նայում էին Պատիկ ծերունու ետևից, և ծառը նորից անբացատրելի խորհրդավոր էր ու ազդու՝ իր թեք ու այրված բնով, մոայլ ձորի վրա տարածված ճյուղերով: Մկրտիչը նորից զայրացավ, որ կացինը իր ձեռքում է, նորից մեղադրեց իրեն թուլության համար և ծնկածալերի դողը զսպելով մոտեցավ, և շաղ եկած հայացքով իջեցրեց առաջին հարվածը...

Հետո, երբ նուցալով տապալկեց ծառը, անտվոր մի ամպություն սիրեց ձորին: Ձորի գլխին մնաց գորշ ամպերի զգվառոցը, և քամու վնգատոցի ու սառույցի տակ լղարիկ գետակը կուլ էր տալիս իր երգը:

6

«Ես ստիպված եմ նորից անհանգստացնել ձեզ, հիշո՞ւմ եք, երկու ամիս առաջ դիմել էի, որ գործարանի դիրեկտոր ընկեր Եփրեմյանը հարցերը լուծում է խիստ քմահաճորեն, որ նորավարտը...»:

— Ես քեզ ասում եմ միտք չունի գրել,— կինը կանգնեց ամուսնու գլխավերևում,— մեկը գրեցիր, ի՞նչ եղավ:

— Սա արդեն ուրիշ է,— հայացքը կիսատ տողին՝ պատասխանեց ամուսինը,— այստեղ այն օրինակահարեմ աշխատանքից հեռացնելու հարց կա: Այս փաստի կողքով անտարբեր անցնել չեն կարող:

— Դե, եկ ու սրան բան հասկացրու,— կինը փեշերը խառնելով, հեռացավ:

«... մի երիտասարդի վստահել է գործարանի գլխավոր ինժեների պարտականությունը: Դուք իմ դիմումը ուղարկել էիք դիրեկտորին՝ «ի տնօրինություն»: Եվ ահա թե ինչպես վարվեց նա...»:

— Վերջապես ե՞րբ ես խելքի գալու, դիմումդ նորից նրա մոտ է վերադառնալու, խելոք, թե՞ կարծում ես այս անգամ պակովնիկ հորդ եմ մակագրելու՝ «ի տնօրինություն»,— հեզնեց բառը,— պակ-կով-նիկ,— նյարդային քրքջաց:

Պահեստի գնդապետն իր պատշգամբ-առանձնասենյա-

կում լսեց բառն ու քրքիջը,— անզգամ,— պատասխան
շնչաց ու լարվեց. էլի ի՞նչ կասի հարսը:

— Պալկովնի՛կ...

Տոնը ավելի հեզնոտ ու արհամարհական էր, քայց պա-
հեստի գնդապետը ժպտաց. նա չէր հիշում՝ հարսի շուրթե-
րից լսած կար իր անունը և իր կոչումը: Եվ թվում էր
նրան, թե հարսը մոռացել է, կամ միտումնավոր մոռացել
է, չգիտի, որ ինքը գնդապետ է: Հիմա լսում էր և այն էլ՝
ոռուտեմն անվանումով, որը նրան ավելի շատ էր դուր
գալիս:

— Բա՛... պալկովնիկ... հո ես քո փինաշի հերը չեմ,
իմացի, պալկովնիկ եմ,— ժպտաց և կցեց կտրածը՝

«... Այդ օրերին ժողովրդի թշնամիները գլուխ էին քարձ-
րացրել, իրենց ազդեցության տակ էին առել թույլ տարրե-
րին: Խնդիր էր դրված անողոր պայքար կազմակերպել ժո-
ղովրդի թշնամիների դեմ: Ես... ես...», — միտքը կմկմաց.
«պալկովնիկը», հարսի ձայնով, թուվոում էր մտքում...

— Դու ապրել չիմացար, չգիտես, և ինձ էլ քեզ հետ
տանջում ես: Չես տեսնո՞ւմ ուրիշները ինչպես են դասալի-
րում իրենց գործը:

— Դե, թող էս անտերը վերջացնեն:

— Ի՞նչ վերջացնես, ի՞նչ վերջացնես, ո՞ւմ է պետք...
մեկը գրեցիր՝ քեզ գործից հեռացրեց, հիմա էլ մի բան
կգտնի՛ դատի կտան:

— Ինչպե՞ս դատի կտա, ի՞նչ եմ արել:

— Աստված իմ, օ՛Ֆ, աստված, ես ի՞նչ անեմ... հիմար...
ի՞նչ էիր արել, որ աշխատանքից հեռացրեց:

Գրիչը դողաց ամուսնու ձեռքին, նա ջղալին սեղմեց
մատները և որոշեց անպայման գրել դիմումը:

«... առանց որևէ պատճառի գրչի մի հարվածով հեռացրեց ինձ աշխատանքից: Դեռ ավելին...»:

— Խայտառակվեցի՞նք,— կինը տրորեց ձեռքերը,— չեմք կարող հարեանների, ծանոթների երեսին նայել... վեր կաց, վեր կաց գնանք մորաքրոջս տղայի մոտ...

— Չորտ, ձայնը կտրվեց,— պահեստի գնդապետը ծանր ոտքի ելավ, շնկեց մեջքը և քառքառոցով մտավ նաշատեղակ: Թողը մոթոշ նստած էր սեղանի մոտ, անվարժ ձեռքով աղավաղված մի դեմք էր նկատել և ջղայնացած գծեր էր քաշում դիմանկարին:

— Էդ ի՞նչ ես անում,— պահեստի գնդապետը ձեռքը դրեց թոռան ուսին,— մերդ կորա՞վ:

Թողը անհանգիստ խլվլաց, և մատիտի ծայրը փորեց թուղթը:

— Արի գնանք ինձ մոտ, քեզ քան պատմեմ:

Թողը ծոմեց ուտերը:

— Գնանք, թոռնիկս,— խոսքով հորդորեց, բայց ծանր ու փափուկ ափը սեղմեց թոռան ուսը: Երեխան աչքի պոչով նայեց պապի ձեռքին և անծպտուն ոտքի ելավ, գլուխկախ ու մանրիկ քայլեց պապի առջևից:

Պահեստի գնդապետը փլվեց մահճակալին, թոռանը նստեցրեց կողքին, ծանր ձեռք ու թևով գրկեց, մոտ քաշեց իրեն և կող ու կշտին զգաց թոռան տաքությունը:

— Դու ինձ լսիր, թոռնիկս, ինձ լսիր... մերդ ի՞նչ է հասկանում:

Աշնան «փոքրիկ ամառվա» և իրիկնապահի արև էր քամվում: Չոգ էր, բայց թոռան տաքությունը փառավորեց նրա

հոգին, և նա թոռանը ավելի մոտ քաշեց, սեղմվեց թոռանը և անագին ժամանակ լուռ մնաց: Այդ ջերմության մեջ մարմնրում էր երկար ու անարդյունք օրվա հոգևորությունը, հոգու խորքում, հեռո՛ւ մի տեղ, իրենք իրենց լուծվում էին դառնությունները: Նրա մտքում դեռ մնում էր հարսի շուրթերից պոկված, հարսի ձայնով «պալկովնիկը», և պահի մեջ նա ուզում էր հաշտություն կնքել հարսի հետ:

— Դու մորդ էլ լսիր, ինձ էլ... բայց ինձ պետք է շատ լսես, որ կարգին մարդ դառնաս:

Թողը Դավթյանի թեկ տակ կուշ էր եկել, գլուխկախ ու անձպտուն խաղում էր մատների հետ:

— Դու դեռ փոքր ես, թոռնիկս, դու հլա ինձ էլ չես նահաշում, է՛, չգիտես, թե ինչ ասել է գնդապետ... ոռուերեն՝ պալկովնիկ... պալկովնիկ, էդ ես եմ, իմացա՞ր, թոռնիկս... իմացա՞ր...— թողը խոնարհված գլուխը շարժեց,— դե, կըրկնի, ասա պալկովնիկ... ասա... դե՛,— շոյեց գլուխը,— ասա, թոռնիկս...

— Պալկովնիկ,— մոթոշ շշնջաց թողը:

— Այ, ասրե՛ս,— համբուրեց թոռան գլուխը,— դե, հիմա քեզ ցույց տամ, թե ինչ է նշանակում գնդապետ... պալկովնիկ, հիմա...

Պահեստի գնդապետը նայեց անկյունում դրված իր պայուսակին, նստած տեղը շարժվեց. պայուսակը պետք էր, բայց զգաց, որ չի ուզում բաժանվել թոռան տաքությունից... Եվ նրա կյանքում առաջին անգամ պահի մեջ մերժվեց պայուսակը...

— Գնա էն պայուսակը բեր, ասեմ,— ինքն իրեն ստացված խոսքի հետ հաճելի մի տաքություն ալիքվեց նրա հոգում. զգացումը միտք չդարձավ, բայց որ թոռն է հիմա մո-

տենայու պայուսակին, թոռն է պայուսակը վերցնելու-բերելու, հաճույք էր պատճառում պահեստի գնդապետին:

— Գնա, թոռնիկս,— շփեց երեխայի թիկունքը և մեղմ առաջ մղեց: Հետո հուզմունքով ընդունեց պայուսակը, համբուրեց թոռան գլուխը, թոռանը էլի նստեցրեց կողքին և բացեց պայուսակը: Խմբակային լուսանկարների հետ, ձեռքի հետ ելավ նաև մի հրավիրատոմս:

— Տես, ոնց եմ գրել, է... թանկագին ընկեր Դավթյան, կարդա,— մոտեցրեց թոռանը,— կարդացի՞ր... գիտե՞ս ով է գրել... կոմերիտսմիության շրջկոմի քարտուղարը... բա՞... Հիմա դու տասներկու տարեկան ես, չէ՞,— թոռը գլխով արեց,— երկու տարի հետո կդառնաս տասնչորս և կընդունվես կոմերիտսմիության շարքերը: Այ, էս հրավիրատոմսը ինձ ուղարկած ընկերը քեզ պետք է ընդունի կոմերիտական, իմացա՞ր, էս, որ ինձ գրել է՝ թանկագին ընկեր Դավթյան... Քեզ կոմերիտսմիության մեջ ընդունելու օրը ես կգամ, կմասնակցեմ բյուրոյին, միասին քեզ կոմերիտական կընդունենք, հետո ֆոտոթղթակից կկանչենք, ինձ ու քեզ միասին կլուսանկարի, հետո... հետո լուսանկարը կտպագրվի թերթում և...

Պահեստի գնդապետի դեմքին տարակուսեց անկեղծ զարմանքը. մինչև հիմա ինքը այդ մասին ինչպե՞ս չի մտածել, ախր, դա հենց այդպես էլ կլինի — ուրիշ ոչ մի ձևի, հենց այդպես. թոռանը կոմերիտսմիության շարքերը ընդունելիս ինքն անպայման պետք է ներկա լինի, և հենց շրջկոմի քարտուղարը կզանգահարի երիտասարդական թերթի խմբագրություն, լուսանկարիչ ու թղթակից կպահանջի:

— Իսկ լուսանկարիչն ու թղթակիցը պարտավոր են գալ, իմանո՞ւմ ես,— ավելարցեց մի քիչ կովարար ու նեղսր-

տած,— դա նրանց գործն է... Միայն թե...— պահեստի գըճ-
 դասպետը մտածկոտ շոյեց ծնոտը և մտածկոտ ասաց,— ար-
 սու որ հիմա տասնչորս տարեկան չես... Ափսոս, է՛,— և
 նորից աշխուժացաւ,— ոչի՛նչ, երկու տարին ի՛նչ է որ,
 էգուց-մյուս օր կանցնի, չէ՞...— ավելի սեղմվեց թոռանը,—
 չէ՞,— թոռը մոթոշ գլխով արեց,— բա ի՛նչ, որ դու լաւ
 սովորես, ինձ լսես, երկու տարին հեչ... հա, դու ինձ պետք
 է լսես... երկու տարում քեզ էնպես պետք է նախապատ-
 րաստեմ, որ բյուրոյի ժամանակ բոլորը զարմանան... բա՛...
 Ասենք, քեզ հարց էլ չեն տա, որ իմանան իմ թոռն էս,
 հարց էլ չեն տա... Միայն իմ մասին կարող է հարցնեն,—
 «կարող է» բառը նրան դուր չեկաւ, և նա շեշտեց,— ան-
 պայման կհարցնեն, կասեն պապիդ կենսագրութեանը պատ-
 միր... Բա, կասեն, է՛,— ձեռքերը ակամա տարածեց, զար-
 մացած նայեց դիմացի դատարկ պատին և նորից զարմա-
 ցաւ, որ այդ մասին չի մտածել։— Կասեն, է՛,— ուրախա-
 ցած կրկնեց,— պետք է իմանաս, չէ՞... հիմա տես, թե ինչ
 է գնդապետը... լուսանկարը պահեց թոռան խոնարհված
 դեմքին մոտ,— տես, էս էս եմ, չէ՞... չէ՞... էս էլ գունդն է։
 Մի ծերը էստեղ է,— մատնացույց արեց,— մյուս ծերը, է՛,
 եսիմ որտեղ է, էդքանը, ամբողջ գունդը լուսանկարի մեջ
 դուրս չի գա. գիտե՞ս քանի հոգի է գունդը, գիտե՞ս... հա-
 զար... հիմա էստեղ,— թափահարեց լուսանկարը,— էդ
 հազարին շարել եմ, կարգադրութուններ եմ անում, հրա-
 ման եմ տալիս։ Իսկ գունդը ինտերնացիոնալ է, գնդում
 ոռու կա, ուկրաինացի...— պահեստի գնդապետը մեկ-մեկ
 թվեց, մտածեց՝ թվեց,— մինչև անգամ գնչու կա... բա... էս
 գնդում ուսուցիչ կա, մեկն էլ չէ, քո ուսուցիչների պես՝ հար-
 յուր—երկու հարյուր կա, ինժեներ կա, բժիշկ կա, ով ասես՝

կա, հա, դասախոս կա, գիտե՞ս ինչ բան է դասախոսը... մինչև անգամ պրոֆեսոր կա... բա՛... հիմա էդ բոլորին շարեղ եմ էստեղ,— թափ տվեց լուսանկարը,— հրաման եմ տալիս. որ ասեմ գնացե՛ք մեռե՛ք՝ կգնաք: Բա ո՞նց, իրավունք չունեն. ես պակովնիկ եմ, չէ՞... Ծարել, հրաման եմ տալիս, իմանո՞ւմ ես... թողը լուռ էր, և պահեստի գնդապետին թվաց, թե նա լուսանկարին չի նայում, չի լսում իր ասածները:

— Հիմա իմացա՞ր ով է գնդապետը, իմացա՞ր... — կրկնեց գնդարտած և խոնարհվեց՝ նայեց թոռան աչքերին, խուզարկեց նրա հայացքը: Թողը խոռվեցան նայում էր նկարից դուրս, հատակին, և պահեստի գնդապետը վիրավորվեց ու դժգոհ հարցրեց.

— Բա ինչո՞ւ չես հարցնում, թե ինչ հրաման եմ տալիս. ինչ եմ կարգադրում... Հը՞, ինչո՞ւ չես հարցնում... հը՞,— համառեց ու ցնցեց թոռանը, հը՞,— թողը ուտերը շարժեց:— Չէ՛, երևում է ձեր դպրոցում ուսումնասիրելուս ժամանակ ուսուցման դրվածքը բավարար հիմքերի վրա չէ: Չէ, բավարար չէ, ես կգամ այդ թեմայով զեկուցում կկարդամ ձեզ համար:

Թողը մեկեն գլուխը բարձրացրեց, մի տեսակ վախվորուկ նայեց և նրա անթատակից պլատալու-դուրս գալու փորձ արեց, բայց պահեստի գնդապետը պահեց նրան և թոռան դեմքին դեմ տվեց նոր լուսանկար, ապա մի ուրիշը, հետո էլի ու էլի:

Եվ նա պատմում-բացատրում էր վիրավորված ու չար, ստիպող տոնով, և թողը գլուխը կախ անհանգիստ շարժվում էր և դուռն շրխկոցի հետ գլուխը բարձրացրեց և կեսշփոթ, կեսուրախ ասաց.

— Մաման եկավ,— և փորձեց պլստալ պասի անթասակից:

— Վախենում ես, հա՛,— պահեստի գնդապետը իր փափուկ ու ծանր աջի տակ պահեց նրան,— մամայիցդ վախենո՞ւմ ես,— ալեկի սեղմվեց խլրտացող թոռանը, հիմարի գլուխ:— Մեկե՛ն, ինքնիրեն եկածը հարսի ամենօրյա, սովորական խոսքն էր, և պահեստի գնդապետի ականջներում նաև շիկացավ նրա ձայնը, և նա հարկ համարեց պատասխանել,— հիմարի գլուխը նա՛ է, իմանո՞ւմ ես... մերդ հիմարի գլուխ է, և դու պետք է ինձ լսես...

Հետո հարսը ներս մտավ, կոպիտ քաշեց սղայի թևից և քաշքշելով տարավ:

— Դու իրավունք չունես,— բողոքեց Դավթյանը,— երեխայի դաստիարակությունը պահանջում է, որ նա մոտ լինի ինձ,— բարձր ասաց, հարսին լսելի, բայց պատասխան չառավ:— Դու կփչացնես նրան,— սպասեց պատասխանի,— ես թույլ չեմ տա... Նրան ես պետք է դաստիարակեմ... քո դաստիարակածը ի՞նչ պետք է լինի... անդաստիարակ... անզգամ...

Նա հուզված ետ ու առաջ էր անում,— չորտ,— ուզում էր, որ հարսը պատասխանի, իսկ պատասխան չկար,— ես քեզ ցույց կտամ,— և մոտեցավ սեղանին, դողացող մատներով առավ գրիչը:

«Դուք իրավունք չունեք... չունեք...»,— սխալվեց՝ կրկնեց քառը,— չորտ,— թուղթը ճմրթեց, գցեց մի կողմ, առավ նորը:

«Դուք իրավունք չունեք երեխային հեռացնել ինձանից, նա իմ... իմ...»,— չորտ:

«Դուք իրավունք չունեք երեխային հեռացնել ինձանից. նա իմ թոռն է, և ես... ես...»:— Գրիչը գցեց, ոտքի ելավ:

— Տեսնո՞ւմ ես, չէ՞,— դիմեց կնոջ լուսանկարին,— տեսնո՞ւմ ես ինչ է անում... արգելում է, չի թողնում թոռիդ հետ խոսել... ես ասում էի, չէ՞... ասում էի, չէ՞, ասում էի... չէ՞,— հոգնած շնչաց և շաղ եկած հայացքով նայեց շուրջքողորը, ինչ-որ բան էր որոնում, բայց չգիտեր, թե ինչ,— չէ՞,— հետո հայացքը կառչեց անկողնուց, որտեղ քիչ առաջ ինքն ու թոռը կողք-կողքի, կիս նստած էին,— չէ՞,— պահեստի գնդապետը ախամա մղվեց, ծանր մեկնվեց մահճակալին, և աչքերը փակելու հետ միտքը նոր խոսք գտավ. «Էս գիշերն էլ թե չլինե՛ր... գիշերն էլ թե չլինե՛ր...»:

7

— Գիտե՞ս ինչի համար եմ եկել...

— Նստեցեք, ընկեր Դավթյան, դուք է՛լ պետք է ասեք, թե ինչի համար եք եկել, նստեցեք,— կոմերիտոմիության շրջկոմի քարտուղարը աթոռ առաջարկեց:

— Էս մեր մատաղ սերունդի դաստիարակության հարցը ո՞նց կլինի:

— Ի՞նչ է պատահել:

— Ասում է ինչ է պատահել... Տանը էդ հիմար մայրերն են փչացնում, դպրոցում... մեր դպրոցներում չգիտեմ, թե՛ ինչ են սովորեցնում երեխաներին:

— Ցավոք սրտի, դուք շատ ճիշտ եք, ընկեր Դավթյան,— համաձայնվեց քարտուղարը:— «Մինչև իրիկուն գանգատվելով ման ես գալիս, ամեն ինչից դժգոհում ես, հիմա էլ՝ մատաղ սերունդ... ի՞նչ է պատահել»,— ավելացրեց մտքում:

— Ճիշտ եմ, բա ի՞նչ եմ: Իրիկունը խոսում էի թոռնիկիս հետ. տասներկու տարեկան է, բայց ուզմահայրե-

նասիրական հարցերի մասին բան չգիտի: Երկու տարի է մնացել, որ կոմերիտական դառնա, է՛, երկու տարի,— մտքում ժպտաց անցած օրվա իր հայտնագործությանը՝ թոռնիկի հետ բյուրո կգնա, լուսանկարիչ ու... Նա ուզեց քարտուղարին ասել, որ այդ օրը դու պետք է ինձ բյուրո հրավիրես, թերթից՝ լուսանկարիչ ու թղթակից, որ... բայց գտավ, որ դեռ վաղ է:— Երկու տարին ի՞նչ է, էգուց-մյուս օր բյուրո պետք է գա ու բա՛ն չգիտի:

— Դա՛...— քարտուղարը մտախոհ թխկթխկացրեց սեղանին,— ճիշտ եք... բայց ես ի՞նչ անեմ, տեսնում ես, գիշեր-ցերեկ աշխատում եմք, ասիերից դուրս եմք գալիս: Լավ է գոնե դուք օգնում եք:

— Ես հենց դրա համար եմ եկել, ուզում եմ ռազմահայրենասիրական թեմայով զեկուցում կարդալ թոռնիկիս դպրոցում:

— Ծան լավ կլինի, ընկեր Դավթյան, հիմա ես զանգահարեմ դպրոցի սեկտորին, պայմանավորվեմք...

— Համարը տա՛մ...

Պահեստի գնդապետը գլխով հավանություն էր տալիս հեռախոսագրույցին, խոսք էր հուշում և անհամազիստ շարժվում էր:

— Եղավ, ընկեր Դավթյան,— ժպտաց քարտուղարը,— էգուց, դասերից հետո:

— Էգո՛ւց... դե, ասա, գնամ պատրաստվեմ,— շտապ վերցրեց պայուսակը:

— Դե, հաջողություն եմ ցանկանում,— քարտուղարը ջերմ-ջերմ սեղմեց Դավթյանի ձեռքը,— և շատ շնորհակալություն եմ հայտնում օգնության համար:

— Մենք պարտավոր ենք օգնել, դա մեր պարտքն է... ուրեմն՝ էգուց... գնամ պատրաստվեմ:

Եվ քայլեց արագ ու շփոթ: Ընդհանրապես շտապելուց նրա քայլերը խառնվում էին, երկկողմանի կադից էր տալիս, կախ գցած գլուխը ճոճվում էր և այնպես էր թվում, թե նա ուր որ է գլորվելու է:

«Հիմիկվա երեխեքը մոր ծիծ կտրող են... լավ պատրաստվել է պետք...»:

Նա հիշեց հռչակված պիոներների անունները, պատերազմական դեպքեր, հետախույզ, կապավոր պիոներներից... «Ավելի հետաքրքիր փաստեր կբերեմ Հայաստանի պիոներների պատմությունից... բա ես գավկոմի, գավառի առաջին, պիոներտան առաջին վարիչն եմ եղել, չէ՞»:

Նա փորձեց վերհիշել հետաքրքիր դեպքեր, փորփրեց հիշողությունը, — սա կարելի է, — փորփրեց, — կարելի է... — Եվ մեկեն պայծառացավ.

«Հա՛, գեների պատմությունը... գեների պատմությունը... մոռացել եմ ու հուշերի մեջ էլ չեմ գրել... Գրիգորի գեների պատմությունը... դրա մասին ոչ մեկն էլ չի պատմել. չգիտի... ոնց էի մոռացել, է՛...»:

Այն գավառում, ուր Մկրտիչ Դավթյանը պիոներտան վարիչ էր աշխատում (առաջին պիոներտան առաջին վարիչ), լեռնային այդ գավառում Արևմտյան Հայաստանից գաղթած մարդիկ, գաղթականներ շատ կային: Նրանք նոր-նոր տնավորվել-կցել էին ընդհատված ծխերը... Այդ գաղթականների մեջ մարդիկ կային, որ փախեփախի ճամփին

կոնիվ էին արել խլվող սարերի ու տների համար: Եվ փախեցիսիս ճամփին ճակատած այդ գաղթականները նոր տների պուճախներում դատարկված զենքերն էին թաքցրել, հոգու խորքում՝ միամիտ հույս՝ զորավար Անդրանիկը գուցե դառնա, ետ գա՝ վեր կենան, լցնեն զենքերը, գնան Էրզիր...

Երևանից մարդ եկավ, գալիստում խումբ կազմեց, խմբում առավ նաև Մկրտիչ Դալթջանին, ելավ գաղթականների զենքերը հավաքելու: Խումբը տասը օր ման եկավ գաղթականների գյուղերում, զենքատերերին ցուցակագրեցին, կանչեցին գյուղխորհուրդ,— զենք ունե՞ս... օրենքով զենք պահել չի կարելի, հանձնիր,— հավաքեց, բեռնեց ձիերին, հասցրեց Երևան: Ջենքերը հանձնել-ստորագրելուց հետո Մկրտիչը նորից ձի նստեց, դարձավ գալիս: Առավոտ շուտ ճամփա ընկավ, կեսօրն անց հասավ գալիս և ձին ուղիղ քշեց դեպի պիոներտուն: Երկու երեխա, տասներկու-տասներեք տարեկան երկու տղա պիոներտան պատուհանի մոտ ծկրկում էին:

— Երեխաներ, ի՞նչ եք ուզում:

Երեխաները շփոթվեցին, խառնվեցին իրար և թուրքները կուլ տալով, գլուխները աջ ու ձախ շարժելով մոտեցան:

— Ջեզ մոտ ենք եկել:

— Լավ եք արել, երեխաներ, ի՞նչ եք ուզում:

Երեխաները նայեցին իրար:

— Քաղտնի գործով ենք եկել:

— Ուրեմն, գնանք ներս, երեխաներ:

Տղաները շուտ էին, բոբիկ, գյուղի երեխաներ էին՝ ամաչկոտ, ներս մտան ու գլուխկախ կանգնեցին:

— Նստեցեք երեխաներ, նստեցեք, միք ամաչի, պիոները պետք է համարձակ լինի: Ո՞ր դպրոցից եք:

— Քարագլուխի գյուղի դպրոցից ենք... գաղտնի գործով ենք եկել:

— Ի՞նչ գործ է, երեխաներ, ասացեք:

— Մեր գյուղացի Գրիգորը հրացան ունի:

— Ձեզ ո՞վ ասաց,— Մկրտիչը լրջացավ-սրվեց:

— Մենք տեսանք...

— Շորով փաթաթեց, դրեց քարերի մեջ...

— Տավոս էլ քսեց...

— Այդ մասին ուրիշ ո՞ւմ եք ասել:

— Ոչ մեկի:

— Ապրեք, երեխաներ, շատ ապրեք:

— Էն բանի տղան ասում է հերս հրացան ունի:

— Ո՞ւմ տղան:

— Էն... բանի... տղղղ...

— Լավ, երեխաներ, գնացեք գյուղ, ոչ մեկին ոչ մի բան չեք ասի, ես կգամ, ձեզ կգտնեմ...

Տղաները իրար հրմշտելով ոտքի ելան:

— Ծայր ունե՞ք:

Չափառասխանեցին:

— Մոտ եկեք, մոտ եկեք, երեխաներ, էս ձեզ ծայր, էս էլ մատիտ... Միշտ էսպես աչալուրջ կլինեք... Տեսր ունե՞ք... Ուրեմն, տեսր էլ չունեք... էս էլ ձեզ մեկական տեսր... կրկնում եմ, ոչ մեկին ոչ մի խոսք,— Մկրտիչը սեղմեց երեխաների ձեռքը,— դե, գնացեք:

— Միշտ... միշտ...— կմկմաց մեկը:

— Միշտ պատրաստ,— ընկերը լրացրեց:

Եվ պիտներական պատիվ առան՝ անվարժ ու անմշակ:

Մկրտիչը շտապ հասավ միլիցապետի մոտ, եղելուփոխ-
նը պատմեց:

— Երեխա եմ, ծայր-մայր է հարկավոր եղել, եկել, հո-
րինել եմ:

— Նրանք ծայրի համար չէին եկել,— պաշտպանեց
Մկրտիչը,— նրանք ազնիվ պիտներն են:

— Լավ ստուգեք... ես հատուկ հանձնարարությամբ տղա-
ների հետ տեղ եմ գնում, ինքդ փորձիր և... բոլոր դեպքերում
էր ավազակին վերցրու, քեր:

Մկրտիչի հետ Քարագլուխ գյուղ գնաց հենց այդ գյու-
ղացի միլիցիոները՝ միհար, լարծուն սիրունությամբ, ճղճը-
ղան ձայնով մի ջահել: Գյուղխորհրդի նախագահը խառնը-
վեց իրար:

— Չի կարող պատահել,— նա սրտանց ուզում էր, որ
պիտներները սուտ դուրս գան. թե չէ իր աչքի առաջ զենք
է թաքցվում, և հայտնաբերողներն էր լակոտներն են:

Գրիգորը եկավ՝ պիջակը ուտերին գցած, ծխախոտը շուր-
թերին: Խոր կնճիռների արանքում դժգոհություն կար:

Մի պահ բոլորը լռեցին: Գյուղխորհրդի նախագահը մտա-
խոն գրիչն էր ուսումնասիրում, Մկրտիչը գիր էր անում,
դուան մոտ նստած ջահել միլիցիոները բանկոնի փայլուն
կոճակներն էր շոյում:

— Ինչի՞ համար եք կանչել:

— Գրիգոր, մի բան հարցնեմ, ճիշտն ասա,— գյուղ-
խորհրդի նախագահը դադար տվեց,— դու իրո՞ք զենք
ունես:

— Զե՞նք... մեղա քեզ ասոված...

— Ասոված չկա,— չհամբերեց միլիցիոները:

Գրիգորը շփեց ակնխառն, հաստ բեղերը և դարձավ նա-
խագահին:

— Էս մեր Սողոյի տղան չէ՞:

— Իբր չես ճանաչում, հա՛,— ճղճղաց միլիցիոները,—
քա որ ապացուցվեց զե՛նք ունես, ի՞նչ կանես:

— Սողոյի տղա, ես քո հոր տարիքի մարդ եմ,— և մըտ-
քում ավելացրեց «ձեռքս կոտրվե՛ր՝ քեզ համար գնդակ չար-
ձակեր»,— հարգանք ունեցի:

— Իմ հոր հետ գործ չունես, իմ հերը զե՛նք չի թաք-
ցրել:

— Սողոյի տղա:

— Մի բռայե,— ընդհատեց Մկրտիչը,— ինձ լսեք, ընկեր
Գրիգոր, մեզ տեղեկություն է հասել, որ դուք զե՛նք եք
թաքցրել:

— Այ որդի, ի՞նչ զե՛նք, թե լինեք, հա՛, երեկ-մյուս օրը
դու քո ընկերներով մեր գյուղում զե՛նք էիք հավաքում,
կհանձնեի ձեզ, պրծավ-գնաց:

— Դուք ձեր հանցանքը խորացնում եք:

— Ընկեր Մկրտիչ, իմ տոհմի մեջ մատնիչ ու հանցա-
գործ չի ծնվել ու չի ծնվի:

— Լավ, ուրեմն ինչ, կպարզե՛նք... Ներս քեր պիտներ-
ներին:

Միլիցիոները վեր թռավ: Երեխաները կողքի սենյա-
կում էին, փակի տակ, միլիցիոների շուրջ ձեռքի տակ եկան
ու կողք-կողքի նստեցին:

— Ընկեր պիտներներ,— դիմեց Մկրտիչը,— պատմեք
ինչ որ տեսել եք:

Նրանք կցկտուր, իրար լրացնելով պատմեցին և մեկը
փակեց.

— Մե՛նք անմիջապես եկանք հայտնեցի՛նք:

— Ապրեք,— միլիցիոները անհանգիստ շարժվեց,—
ասում է՝ մեղա քեզ, աստված: Դե, հիմա ասա...

Գրիգորը ուշադրություն չդարձրեց, Մկրտիչին դիմեց.

— Մեր էրգրում էս լակոտների խոսք շան տեղ դնող չկար,— մտքում ավելացրեց. «էս ձեռք կոտրվեր՝ ձեզ համար հրացան չբացեր»,— էսօրվանից մատնությամբ է կըզբաղվեմ, լավ բան չէ, սրանք մարդ չեն դառնա:

— Խնորում եմ պիտներներին չվիրավորել:

— Մի բան էլ ասեմ՝ սրանք իմ փրկածներն են, էս է, հա՛,— Գրիգորը ձեռքը ուղղեց պատուհանի կողմ,— փառք ասածուն, մեկի մերն է կենդանի, մյուսի հերը, գնացեք հարցրեք: Երկու հրացանավոր, է՛, Ջղնի ձորից մի սուրու՛ գաղթական անվնաս բերի՛նք...

Գյուղխորհրդի նախագահը մտքում հաստատեց. «նիշտ է»:

— Բա ասում ես՝ զենք չունեմ,— անպատեց միլիցիոները, և մարդը զգաց, որ սայթաքել է:

Գրիգորի խոսքը Մկրտիչին հիշեցրեց կոտորածի արագին օրը... ինքն ու մայրը թաքնվեցին կտուրի ավերակների մեջ, հայրը շհացրեց. ասկյարները շրջապատեցին: Ինքը հորը չէր տեսնում, միայն ձայնն էր լսում,— մի դանակ,— ասկյարները քրքջում էին, տանջամահ էին անում հորը,— մի դանակ տվեք, մի դանակ...

— Սողոյի տղա, կոտորածի ժամանակ քու հեր մեճակ իր գլխի մասին էր կմտածեր, քեզ էլ թողեց-փախալ: Երեսով տալ լավ բան չէ, բայց դու էլ իմ փրկածն ես, քու տատին կենդանի լիներ, օղորմի իր հոգուն, կասեր... Քեզ համար էլ թվանք եմ բացել...

— Բա ասում ես զենք չունեմ,— համատեց միլիցիոները:

— Ունե՛մ,— շեշտեց Գրիգորը,— ունեցել եմ ու ունեմ:

1 Մարդկային հոտ.

Քու հեր չունի: Չի ունեցել ու չի ունենա: Դու էլ քու հոր համար զենք չես, իմացիր... Ափսոս էր շորեր, որ քու հագին է:

— Դու ժողովրդի թշնամի ես, իրավունք չունես...

... Հայրը վերջին անգամ տնքաց,— դա-նա՛ակ,— ու լռեց... Մկրտիչը շփեց ճակատը և ասաց.

— Լավ... երեխաներ, հիմա կարող եք զենքի տեղը ցույց տալ:

— Ժողովրդի թշնամի՞... Սողոյի տղա, էր զենքով ես մեր ժողովրդի թշնամիների դեմ եմ կռվե, թե պահել եմ, էլի էր մտքով եմ պահե: Էգուց որ ասկյարներ գան, դու ու քու հեր կփախնիք, ես կկռվիմ...

«Ծիշտ է»,— մտքում համաձայնվեց գյուղխորհրդի նախագահը:

— Հյա էս ագրեսորին տեսեք, էս դաշնակցական...

— Լավ, լավ... դու կմնաս այստեղ,— Մկրտիչը գլխով ակնարկեց, թե կհսկես Գրիգորին:— Գնացի՛նք, երեխաներ...

— Գնացե՛ք, գնացե՛ք,— Գրիգորն էլ ոտքի ելավ,— Էդ մի հատիկ զենք է մնացե, էր էլ տվեք, տեսնենք վերջը ինչ կլինի,— և ոսն ի վար կախ ընկած պիջակը ուղղելով շարժվեց: Միլիցիոները թիկունքով փակեց դուռը և աջը դրեց ատրճառակին:

— Դուք կալանավորված եք,— հայտարարեց:

Մարդը տարակուսած նայեց Մկրտիչին ու գյուղխորհրդի նախագահին:

— Դուք սպասեք այստեղ, մինչև կգանք:

— Ինչա՛...— Գրիգորը հեզանքով ժպտաց Մկրտիչին,— Երևանից ես եկել, ես էլ գիտեմ խելոք մարդ ես... Քո խելքով ես Սողոյի զենքի տա՛կ պիտի մնամ... չեղած

բան է, բայամ,— և հաստատուն մտնեցալ, միլիցիոներին շարտեց մի կողմ, դուրս ելալ: Միլիցիոները հանեց ատրոնանակը...

— Պետք չի,— արգելեց Մկրտիչը:

— Կփախչի:

— Եւ փախչող չէ,— մտալ պատասխանեց գյուղխորհրդի նախագահը,— հիմա կգնա պիջակը կգցի մի կողմ, կսկսի դուռն քարերը քանդել:

— Համենայն դեպս, հսկել պետք է,— խորհուրդ տվեց Մկրտիչը:

Գյուղում արդեն լուր էր տարածվել, հրացան անունը մտայնությամբ ու մի տեսակ սարսափով էր լցրել գյուղը: Կանայք կանգնել էին կտուրներին, Գրիգորի տան կողմն էին նայում ցափով, հետաքրքրասիրությամբ, անբացատրելի ահով, թվում էր, թե հիմա Գրիգորի տան կողմից հրացանի ձայն է լսվելու և Գրիգորի կնոջ ճիչը,— հասե՛ք, Գրիգորը մեռավ:— Մեկ Գրիգորի տան կողմն էին նայում, մեկ՝ գյուղից դուրս, այն ուղղությամբ, որ գնացին հրացանը բերելու: Պատավները աղոթում էին, տղամարդիկ կիսատ գործերի գլխին նստած ծխում էին, ջահելները խումբ-խումբ կանգնած՝ շեղ ու մտալ իրար էին նայում: Նրանցից շատերը գնացել էին հրացանը որոնողների հետքով, նրանց հետ, նրանցից հետո: Ծանր լուռություն էր իջել գյուղի վրա... իսկ գյուղից դուրս երեխաների աղմուկն էր, երեխաներից ամեն մեկը ուզում էր էն երկուսի քայլերն էր դառնալ, նրանց հետ գրուցել, նրանց մոտիկ լինել և իրար հրմշտելով ֆոֆոում էին այն երկուսի շուրջբոլորը, նրանցից առաջ էին անցնում,— էս կո՞ղմն է,— թեքվում էին աջ,— էս պե՞ս,— թեքվում էին ձախ... իսկ երկուսը քայլում էին

կողք-կողքի, գլուխակախ, լուրջ ու մոթոշ և չէին արձագանքում ընկերների աղմուկին: Նրանք իրենց թիկունքին զգում էին ընկեր Մկրտիչի հայացքը՝ և՛ հաճելի էր, և՛ ծանր...

Գլուղի կշտին ձորն էր, ձորից այն կողմ սարալանջերն էին՝ աղքատիկ, չոր, քարքարոտ: Գաղթականները սարալանջերը բաժանել էին, քարեր էին հավաքել կուտակ-կուտակ, քաշել սահման պատաշարերը, գարուն էր՝ լաթ-լաթ ցանքս կար, կիսատ մնացած ակոս. դիմալուսին տեղատարաի էր եղել և կիսատ ակոսների գլխին արորները վզները գցած եզների պես պառկել էին...

— Էստեղ է,— տղաները կանգնեցին կիսատ պատաշարի մոտ ու նայեցին ընկեր Մկրտիչին:

— Էս քարերի տակ:

— Հեռու գնացեք, երեխաներ, հեռացեք,— Մկրտիչը քշեց հետաքրքրասիրությունից սուս խմբված երեխաներին,— խնդրում եմ հեռանալ,— ընդհանուր դիմեց, և գլուղխորհրդի նախագահի հետ սկսեցին քանդել պատը: Սկզբում երևաց գորշ մի լաթ... Չէ՛, ի՞նչ ծայր ու մայր, երեխաները շատ էլ ազնիվ պիռներն էն... Մկրտիչը խոր շունչ քաշեց և ժպտաց նախագահին: Էլի մի քանի իր, և չուլով ու թելով փաթաթված հրացանը Մկրտիչի ձեռքում էր: Քանդեց, ուզեց շարտել չուլը, հանձնեց նախագահին,— պահիր,— ի ցույց, քարձրացրեց հրացանը, ստուգեց՝ դատարկ էր, և հրացանը գցեց ուսն ու քայլեց...

Գլուղեզրին հավաքվածները միացան՝ մեծացավ թափորը, մարդիկ քայլում էին լուռ ու գլխահակ, թե խոսում էին՝ շշուկով, լրջացել էին նույնիսկ երեխաները: Մկրտիչը գրասենյակի դռանը կանգ առավ, հրացանը հենեց պատին և

որոշեց քարագլխեցիներին մի քանի խոսք ասել: Նախ պիո-
ներներին շնորհակալություն հայտնեց՝ աշակրջության և
ազնվության համար, հուսաց, որ դպրոցի բոլոր պիոներները
օրինակ կվերցնեն՝ կլինեն զգաստ, շեշտեց, որ ընդհանրա-
պես աշակրջություն է պետք, որովհետև դեռ բողարկված
թշնամիներ կան:

Գյուղացիները կիսատ-պոստ լսում էին Մկրտիչին, այն-
քան էլ լավ չէին հասկանում նրա ասածները, ծկկում, միմ-
յանց ու ու գլխի վրայից նայում էին հրացանին, էլի էին
նայում և այնքան խորհրդավոր էր այդ ամենը՝ լուռ-լուռ-
թյան մեջ շրջկենտրոնից եկածի հանդիսավոր տոնը, նրա
կողքին կանգնած գյուղխորհրդի նախագահի անգղակ ու
խոնարհ գլուխը, հրացանը... իրիկնապահը, որ թվում էր
թե պատի տակինը հրացան չէ, այլ սպանված մարդ: Խըմբ-
վածների մեջ միայն Գրիգորը չկար, նա զայրացած քան-
դում էր իր դուռն քարերը, ցանքի տեղ էր պատրաստում և
բոլորովին մտքով էլ չէր անցնում, որ Սողոյի միլիցիոներ
որդին իրենից ուժեղ է. հիմա ինքը պետք է քայլի նրա ձիու
ատջևից, Սողոյի միլիցիոներ որդու զենքի տակ, պիտի քայ-
լի գլուխքաց-գլուխկախ, առանց պիջակի, թաք տրեխով:

«Ես ձեզ հազար անգամ եմ ասել՝ հանգիստ թողեք երե-
խային: Բավական չէ՝ ինչքան տանն եք խանգարում, հիմա
էլ դպրոց եք գնացել: Հանգիստ թողեք երեխային»:

Դավթյանը դեռ տան ճամփին էր, երբ հարսը բողոքը
շարտեց նրա սեղանին և դարձավ՝ որդուն հորդորեց.

— Ոչինչ, բալիկս, ոչինչ, հանգստացիր...

— Ասում էին՝ իսկական հրացան է՞ր... ծիծաղում էին...—
երեխան բռունցքներով տրորեց կարմրած աչքերը:

— Հանգստացիր...

— Ասում էին՝ բա որ դու պակովնիկ ես, ո՞ր եմ քո
պագոհները...

— Հիմարի գլուխ, զեկուցում է կարդում, եթե այդպես
կարևոր մարդ ես, գնա շշմած տղայիդ պաշտպանիր...
ոչինչ, բայիկա...

— Տասներորդ դասարանցի եմ խուժան Հեմդոն շվաց...
շվացնում էր,— տղան նորից տզտզաց:

— Դե, բավական է, մունդոնիկ,— մայրը մատների ծայ-
րերով քստացրեց տղայի վզակոթին,— շվացնում էր... շատ
էլ լավ է արել:

«Բա դրանք երեխա ե՞ն...— Դավթյանը քայլում էր ծա-
նրո ոտքփոխումով, քայլերի հետ խոնարհած գլուխը ճոճ-
վում էր, և նրա հայացքը տրորվում էր անցուդարձողների
ոտքերի տակ,— անդաստիարակ, երես առած... անպետք...
թու, ես ձեր...»:

Նա ամենաշատը թոռնիկի վրա էր զայրացել:

«Ծան կաթ կերածը փախավ, էի...»:

Երբ ավարտել էր զեկուցումը, ու երեխաների ծափ ու
ծիծաղի, աղմուկի ու աղաղակի տակ մի ճլստան աղջիկ
պատվավոր պիտների վզկապն էր կապում, պահեստի գըն-
դապետը իրան ու պարանոցով խոնարհվել էր, և հոնքերը
վեր ձգած, կնճած ճակատի տակից նայում-որոնում էր
թոռնիկին: Թոռը իր տեղում նստած չէր: Երեխաները խառ-
նիխուն էին, և նա պատահական նկատեց՝ թոռը պայու-
սակը գրկած, կարմրատակած ու շփոթ դուրս պրծավ:

«Հլա էս շան լակոտին տես...»,— չարացած մտածեց, շրջվեց, ժպտաց աղջկան, թաթիկը առավ խոշոր ու փափուկ ափերի մեջ, երկու ձեռքով թափ տվեց աղջկա թաթը, ճակատը համբուրեց, համբուրեց սրտանց ու ջերմ և դրժվարացավ բաց թողնել աղջկա թաթը. այնքան դալար էր, այնքան հաճելի տաքություն ուներ: Աղջկա փոքրիկ ձեռքը բարախում էր Դավթյանի ափում: Նա հուզվեց և տենչաց, որ այդ ճլատան, պատլիկ, ջերմ աղջնակը իր թողը լիներ...

— Թոռնիկս,— շշնջաց նա, և ափը դողաց աղջկա մազերին: Աղջիկը նայում էր համարձակ, զգաստ, բեմ ու դերին վարժված պիոների պես, և պահեստի գնդապետը կմկմաց,— դուք... դու խորհրդի անդամ էս:

— Ի՞նչ խորհուրդ:

— Պատանի թղթակի՞ց էս:

— Այո՛:

— Դե, էսօրվա հանդիպման մասին մի ինֆորմացիա գրիր: Գիտե՞ս ինչպես պետք է գրվի:

— Այո՛:

— Իմ անուն-ազգանունը գիտես, չէ՞:

— Այո:

«Ոնց չապասեց, է՛... փախավ, էլի...»:— Իսկ նա որոշել էր՝ հանդիպումից հետո տուն դառնալ թոռան հետ, թոռան ձեռքից բռնած, զրուցելով, և ինքը սիրով պատասխաններ ուրախությունից թովուացող ու հարցաւեր դարձած թոռանը և մուտքի մոտ աստիճաններով սլացող թոռանը պիտի զգուշացներ,— զգուշ, չընկնես:

«Գնամ մի լավ դնգստեմ...— ինքն իրեն խաբեց պահեստի գնդապետը և մեկեն զայրացավ,— կդնգստեմ, բա ի՞նչ կանեմ...— պայուսակը մի ձեռքից առավ մյուսը. պի-

ջակի գրպանը խոթած վզկապի կարմիր ճոթը դուրս էր պրծել՝ հրեց ներս,— բա ես պապն եմ, չէ, իրավունք ունեմ... չորս... լավ էլ կդնգստեմ...»։— Քայլ-քայլ ոտքերը ավելի էին ծանրանում, քայլերը դանդաղում էին,— հլա մի հասնեմ տուն,— գտավ, որ շտապելուց սիրտը անկանոն է աշխատում, հարկավոր է մի քիչ հանգստանալ՝ թեքվեց զքուսալու կողմ,— մի հասնեմ տուն...— և ընտրեց հարմար մի նստարան,— մի հասնեմ, էն ժամանակ կիմանաս...»։— Նա ձեռքը տարավ դեպի կուրծքը՝ թարտացող սիրտը հանգստացնելու, և ասի մեջ զգաց սրտի համաչափ տրոփյունը, և հիշեց ճլտան աղջկա թաթը...

— Կծեծեմ,— շնչաց սեղմված ատամների տակից և չհասկացավ՝ սրտի վրա զայրացավ, թե աղջկա թաթի,— մի հասնեմ տուն...

«... Հանգիստ թողեք երեխային»։— Դավթյանը կարդաց հարսի բողոքը,— հիմա հանգիստ ցույց կտամ,— ուզեց թուղթը նմուել, շարտել մի կողմ, բայց որոշեց հենց բողոքի տակ գրել իր բողոքը. «Քո էդ կապը կտրածի համար չեմ գնացել, ինձ դպրոցից հրավիրել էին զեկուցում կարդալու, ուսումնասիրեցիս հարկապես թեմայով...»։— Նա ուզեց ավելացնել նաև, որ ինքը հենց հիմա դնգստելու է էդ անդատիարակին, որովհետև նա արժանի է ծեծի, պահանջել՝ որ չմիջամտի. հարկ եղած դեպքում ինքը ծեծելու իրավունք ունի, պապն է, բայց գտավ, որ դա մի ավելորդ աղմուկի առիթ է, պարզապես պետք է ծեծել և վերջ։

«Կկանչեմ-կբերեմ էստեղ, էնքան կտամ փափուկ տեղերին, որ կարմրի... թող մի էդ... էդ լաչառը պատասխանը բերի... թող մի...— Նա համոզված էր, որ հարսը չի պատասխանելու, իր բողոքների շատ մասը անպատասխան է

մնացել:— Պատասխանը թող մի բերի... կքաշեմ-կբերեմ
էստեղ...— Ան անյնիսկ ասխոսաց իր պատասխանը անյն
թերթի վրա գրելու համար. հարսի բոլոր կովաթղթերը նա
պահում էր, թե ինչու, չգիտեր, բայց խնամքով ու հավաք
պահում էր: Փափուկ տեղերին կտամ, որ կարմրի, չմոռա-
նա, թող մի...»:

Պահեստի գնդապետը որտեղից որտեղ հիշեց վաղո՛ւց
անցած-գնացած մի դեպք՝ գավառում աշխատած տարիներ-
րից: Հանձնարարությամբ գյուղ էր գնացել... Ո՞ր գյուղն
էր... Կարծես հենց անյն Քարազուխը: Ծամփեզրի տան
մի բակում ծեր մի մարդ թոռանը ծեծում էր. ձախով բռնել
էր երեխայի թևից, աջով՝ տուր հա տուր, տուր հա տուր:
Անխնա էր ծեծում: Քիչ այն կողմ կանգնած հարսը տրո-
րում էր ձեռքերը,— հայրիկ, մեղք է,— մղկտում-խնդրում
էր,— էլ չի անի... հերիք է:— Իսկ ծերունին ուշադրություն
չէր դարձնում, ծեծում էր:

— Ինչո՞ւ եք ծեծում երեխային:— Ինքը միջամտեց:

Խոսքի հետ երեխան պոկվեց-փախավ:

— Քու պապու...— հայհույեց ծերունին, գետնից առավ
ձեռնափայտը, դժվարությամբ շտկեց իրանի և ջրակալած
աչքերով դժգոհ նայեց անձանոթին:

— Անդուր բան է արել՝ կծեծիմ. իմ թոռնիկն է...

«Ես իզուր տեղը մեղադրում էի՝ ինչու ես ծեծում... Եստ
լավ էր անում:— Հիմա ես էլ կծեծեմ...»:— Պահեստի գըն-
դապետը շտապ հասավ խոհանոց, ձայն տվեց, կանչեց
թոռանը,— շո՛ւտ արի ինձ մոտ,— և շփոթ ու խառնված
դարձավ իր սենյակը,— կբռնեմ ու փափուկ տեղի՛ն...— բայց
մտքում է՛ն ծերունին էր. և նա այդ անձանոթ մարդուն
տեսնելու ցանկություն ունեցավ,— հիմա մահացել է... մե-

ոել-գնացել է,— ախոսաց:— Քառասուն-քառասունհինգ տարի առաջ անցած-գնացած այդ օրը կապույտ միրածի պես բացվել էր նրա ուղեղում, տների ծխերի հետ ծխածանվել էին օրվա արևը, խաղաղությունը, խոնարհված աչքերի դիմաց գունեղ փողփողում էին ծերունու տան բաց դուռը, շեմքին կանգնած խոնարհ հարսի զգեստները, տնամերձի ցանկապատի տակ բացված արևածաղիկները, հավերի ճղճղոցը, ծեծ ուտող տղայի նուպտուն վերնաշապիկը... Տղան պապի ձեռքից պոկվեց, արևածաղիկների արանքով պլստաց-ցատկեց պատաշարին, շտապ նայեց պապի կողմ, վախով նայեց այդ... այդ... ձեռնափայտով հագիվ շարժվող այդ ծերունու կողմ վախով նայեց...

— Տղա էր, է՛,— խռոված շնջաց, շաղված աչքերով նայեց դուռն կողմ՝ չնայած համոզված էր, որ թոռը չի գալու,— շատ լավ տղա էր,— և... լավ է, որ չի գալու...

Հետո ծերունու հարսը կծեց ժպտացող շրթունքը ու ներս մտավ...

«Գյուղում էլի մարդկություն կա... մեծ ու փոքր կա...»:
— Իսկ ծերունին...

— Տեսնո՞ւմ ես, չէ, թոռիդ,— հուզված դիմեց կնոջ լուսանկարին,— անկարգ, անդաստիարակ... հիմա պիտի ծեծեմ... իմ թոռն է, չէ՞, իրավունք ունեմ... անդուր բան է արել...

Իսկ ծերունին փնթփնթում էր, նայում թոռան փախած ուղղությամբ և ձեռնափայտով խփում սանդիկն...

Այդ դեպքը նա տեղնուտեղը մոռացել էր: Հիշել էր հանկարծ՝ զարմանալի մանրակրկիտ: Այդքան մանրամասն նույնիսկ է՛ն օրը չէր նկատել... Իսկ հիմա հիշում էր... վերահիշեց նաև առավոտյան՝ աչք բացելուն պես, հիշեց տղամ...

վայում նստած և ակամա նայեց շուրջքուրքը՝ որոնեց ծե-
րունու դեմքը...

«Մեռել է, է՛, խեղճը...»:

Հուշերի հետ անցավ իր կանգառը (պետք է իջներ, գնար վետերանների խորհուրդ), հետո ուրախացավ, որ անցել է և թույլ տվեց, որ տրամվայը տանի իրեն, ուր ուզում է տա-
նի, միևնույն է... քայց հորինեց. «Տեսնենք ի՞նչ շենքեր են կառուցվում... ծայրամասերը մոռացել ենք... Չենք հետա-
քըրքրվում»:— Եվ տրամվայի պատուհանին սեղմված նա-
յում էր դուրս, օրորվում իր հուշօրվա մեջ: Նոր-նոր ման-
րամասնություններ էր հիշում այդ աննշան դեպքից և փո-
ղոցն ու շենքերը թրթռում էին կարոտից շաղված նրա աչ-
քերի դիմաց... Մեկ-մեկ տրամվայով պետք է շրջել... ծայ-
րամասերը աչքաթող ենք արել, է՛...»: Իսկ երբ շրջադարձի վրա երևացին վերջին շենքերը, նա շտապ իջավ: «Նոր շենք են կառուցում... գնանք տեսնենք ինչ... ինչպես են կա-
ռուցում...»: Կիսատ շինության մոտով անցավ գլուխկախ-
բաց դաշտը ձգում էր... «Կոլխոզնիկներին միանգամից աչ-
քաթող ենք արել... Ոչ գալիս ենք, ոչ հանդիպում...»: Կանգ-
նեց խաղողի այգու եզրին, խոր շունչ քաշեց և զգաց, որ աշնան օրը շատ հաճելի է: Ոչ ոք չկար այգում, հեռվում, հեկնց այգիների կենտրոնում լայնահիստ ու կիսավարտ մի շինության ճերմակ պատերն էին երևում, վազերի գետնամոտ տերևները խանձված-կուչ եկած էին, դեղնող տերևներին ու սիզապատ թմբերին փոշի էր նստած: Այգին երիզող ասֆալ-
տապատ ճամփով վզվզում էին ավտոները և Դավթյանը շուտ-շուտ շրջվում-նայում էր:

«Ինչքան շատ են, է՛... էն ժամանակ, որ գամբարում էի աշխատում, որտեղի՞ց, ոչ ավտո, ոչ ավտոբուս... Չիով

առավոտից իրիկուն հագիվ էինք հասնում... հիմա որ... որ գնա... որ ավտոբուս նստես-գնա...»: Ծամիի մյուս կողմում մի քանի կին այգեթաղ էին անում: Նրանք ճտպտուն գլխաշորերով էին, երկար փեշերով, հողը շուռ տալիս բահի հետ շատ էին խոնարհվում, և փեշերը քսվում էին հողին:

— Գնանք դրանց մոտ, տվյալ վերցնենք,— Դավթյանը շշմջաց իր պայուսակին և քայլեց ճանապարհը կտրելու, ոտքը կախ գցեց, ճամփեն գիջեց ավտոյին:

— Դրանց մասին թերթի նյութ գրենք...— Ոտքը կախ գցեց, երևացող էն ավտոն էլ թող անցնի:

— Դրանց խրախուսել է հարկավոր,— ճանապարհը գիջեց ավտոյին:

— Մարդիկ կարգին գործ են անում,— գիջեց ճանապարհը,— արագ էլ գնում է, է՛,— հայացքով ուղեկցեց շրջանի կողմ գնացող մեքենային,— հիմա կհասնի:

Հետո մտաեցող ավտոբուսի ճակատին կարդաց շրջանի անունը, սիրտը ճնկվեց և ակամա բարձրացրեց ձեռքը...

8

1931 թվականին Մկրտիչ Դավթյանը քսանութ տարեկան էր, շրջկոմի հրահանգիչ: Դալի Վանոյի բնակարանում, որն արդեն հանրային էր, ուներ փոքրիկ մի սենյակ, սենյակում մի մահճակալ՝ հարևանությամբ նոր պիոներպալատի վարիչ Բաբկենի թախտի, ուներ մի աթոռ՝ ճոճուս թիկնակով միշտ կտոշած պատին, և Մկրտիչը զգուշ բարձրանում-կանգնում էր աթոռին, փչում լուսանկարներին նստած փոշին: Լուսանկարների շարքում ազգակիցներ չկային: Արանք բոլորը կոտորվել-մեռել-գնացել էին առանց լուսանկարվելու: Սենյա-

կում կար ընդհանուր մի սեղան, ընդհանուր գրքերով, բրո-
շյուրներով, հրահանգներով, պլակատներով: Ուշ երեկոյից
մինչև ուշ գիշեր Բաբկեան ու Մրտիչը նստում էին դեմ-դիմաց
լուռ ու լուրջ կարդում էին, ոգևորություն կիսում, լուռ ու
լուրջ գրում էին: Գրելուց առաջ Մկրտիչը թեքով շփում էր
դեղնավուն ու հաստ թուղթը, շփում, հարդի մսխալները
պոկում թղթից ու սկսում: Գրում էր գեղեցիկ, հաստ-հաստ,
գրում էր առանց ջնջումների: Զնջումների կարիք չկար.
որովհետև միտքը և միտքը կնքող մեջքերումները սեղանին
ծանրացած գրքերից, բրոշյուրներից ու հրահանգներից էին
գալիս՝ անստարկելի ու ճշմարիտ: Եվ մեն-մի զգեստ ուներ.
կարմիր, երկարաճիտք կոշիկներ, կանաչավուն «գալիֆե»—
տարբատ, կանաչավուն վերնաշապիկ՝ կլոր-բարձր օձիքով,
բացվածքը թեք ու կողքից և լայն գոտի: Այդ զգեստների
մեջ Մկրտիչը սլացիկ էր, ազդեցիկ, լուրջ ու գործնական,
դեպի ետ սանրած սև փայլուն մազերից մի փունջ անջատ-
վում-կախվում էր ճակատին, մազափունջը մեղմում էր նրա
ճակատի խիստ լրջությունը: Նա շուտ-շուտ մազափունջը
նստեցնում էր տեղը, բայց մազափունջը էլի ետ էր գալիս՝
ազդում դեմք ու զգեստից հարուցվող խստությանը և հնա-
րավորություն տալիս գյուղացիներին Մկրտիչի հետ խո-
սելու նաև ոչ պաշտոնական հարցերի մասին, հենց այն-
պես: Եվ ուներ ձի: Կարմիր, ճակատին՝ ճեղմակ պեծ, ջա-
հել, անհանգիստ ձին առավոտից երեկո փոթորկվում էր
լեռնային գյուղերի ճամփերին:

Եվ այդ օրը մայիսի մեկն էր, պարզկա, արևոտ, ար-
տերը մարմաճոյ ծխում էին, լեռները կապույտ անուրջի մեջ
էին, ձոր ու ձորակները սարերից հեղեղ էին թերում, և գար-
նան առավոտը խշշում էր: Զին խլշտացրել էր ականջները,

ռունգները լայնացել էին, փնջատում էր, բոցկլտում էին աչքերը, և սմբակների տակից պոռթկում էր հողը: Քառատրոփ ցոլաց դարուղով, բարձունքից երևաց փոքրիկ գյուղը, ձին սմբակներով հավաքկանչ թմբկահարեց, վրնջաց գյուղին և բարձունքից դեպի ձորը քաշող փափուկ ճամփեն ձգեց՝ քաշու ճակատի հետ շարտեց երկինք, խաղացկուն վարգով իջավ ձորափերը կապող կամուրջի վրա, խլշտեց՝ ձորում հեղեղ էր. ռունգները լայնացան, հեղեղատի բույրից փռնչաց, սմբակներով հող պոռթկեց, խառնեց հեղեղին, գծված ելավ ձորից ու պիտի թեքվեր սարալանջի գյուղակը, բայց Մկրտիչը նկատեց քիչ այն կողմ հերկ անող գյուղացուն. սանձը ձգեց և ձիու գլուխը շուռ տվեց դեպի մաճկալը: Գյուղացին գլխաքաց էր, ալեխառն մազերով, հաստ ու ալեխառն բեղերով, ճակատին խիտ ու խորընկա կնճիռներ ուներ և կնճիռների արանքում ծփում էր գարնան առավոտի ներշնչանքը: Նա ճիպոտ ու թևքով փարված էր եզին, խոճարհված մաճի վրա և խոճավ շապիկի տակ ուտերը գրուցում էին:

— Հո ելաավ, հո ելաավ, հո՛ ոջանե՛ք...

Մաճկալի կանչերը ծորում-խառնվում էին իրար ու դառնում երգ: Նա ձիավորին չէր տեսել, արոյ ու լծկաններին ձուլված բացում էր իր ակոսը: Խոփը քերծեց արտեզրը, հերկվորը մեջքը շտկեց, գլուխը ետ գցեց, երկինքը դիպավ նրա ճակատին, գոլացան քրտնած կնճիռները, արևը խլվլաց նրա աչքերի մեջ, և նրան այնպես թվաց, թե երկնքից ծիածանահյուս մի դեմք ժպտաց իրեն: Գյուղացին ի պատասխան ժպտաց, դարձավ իր գործին. արոյը նոր ծիր առավ...

— Աստված բարի, արև բարի, օր բարի,— հորինեց
մանկալը,— հո՛, հո՛, հո՛, եզո ջան, հո արաս՛...

Հանկարծ լծկանները ոտքները կախ գցեցին, ետ հրեցին
լուծը, ինչպես խոփը բարին դեմ առնելիս, գյուղացին բարձ-
րացրեց գլուխը, տեսավ ձիավորին և շտկեց մեջքը:

— Բարև ձեզ:

Գյուղացին ձիավորին ճանաչեց:

— Աստծու բարին, ընկեր Մկրտիչ,— ժպտաց, թևքով
սրբեց ճակատը:

— Այդ ի՞նչ է, աղոթո՞ւմ եք...

Ջին հանգիստ չէր կանգնում. վազքի թափքից շիկա-
ցած էր, երակներում պոռթկած արյան հետ սուրում էր
ճանապարհը...

— Ե՛ս,— զարմացավ գյուղացին,— ես վար եմ անում:

— Վար եք անում, հետև էլ երգում եք, ինչպես եկե-
ղեցում:

Ջին փռնգում էր, ծամում լկամները, անհանգիստ պտրտ-
վում տեղում, առուակոս խառնում իրար: Գյուղացին աչք
դիպցրեց սմբակների տակ ճմրթվող հերկին, ափսոսաց...

— Ե՛ս... Աստված ինձ շնորհք չի տվել, ընկեր Մկրտիչ,
ինձանից ի՞նչ երգող:

— Ընկեր Կիրակոս...

— Անունով կենաս,— գյուղացին շոյվեց, որ շրջկոմի
հրահանգիչը իր անունը գիտի. շոյվեց և շփոթվեց և շտա-
պեց արձագանքել,— հրամանքդ, ընկեր Մկրտիչ:

Եզները գլուխները կախել էին լծի տակ, դնչներից ծու-
լով էր կաթկթում ակոսի մեջ, նրանց հայացքը գետ-
նաքարշ էր. անհանգիստ ձիու ներկայությունից լծկանների
սև ու խոշոր աչքերում հայացքը խլշտած ու շեղ էր: Իսկ

մտրուկի աչքերում ցուցում էր հեռավոր լեռնագագաթների կապույտը...

— Այնուամենայնիվ, դուք համառորեն դիմում չեք ներկայացնում՝ անհատ տնտեսությունը գերադասում եք կոլեկտիվ տնտեսությունից:

— Այսինքն ի՞նչ գերադասում, ընկեր Մկրտիչ,— գյուղացին փորձեց համոզիչ առարկել և հետքը կորցնելու համար ծպտաց,— կոլեկտիվի անդամն էլ վարուցանք է անում, ես էլ, ի՞նչ տարբերություն:

Ձի՞ն փնչում էր, գլուխը թեքում էր աջ ու ձախ, ծամում իրեն զապող ուժը, աջ ու ձախ կտրուկ պտույտներ էր գծում, և իրար խառնած սնրակների տակ մարում էր զապվածությունը: Ես գավակով դիպավ եզին, մարտական վրնջաց, պտույտի մեջ ականջները խլշտեց ու ձգվեց դեպի ամպագույն եզը. հեծյալը կտրուկ ձգեց սանձը, ձի՞ն ծառու եղավ, և նրա բաշը խառնվեց հեծյալի մազերին...

— Ի՞նչ տարբերություն... Տարբերությունն այն է, ընկեր Կիրակոս, որ դուք միայնակ վար չեք անի, այլ՝ ընկերներով և հնացած եկեղեցական երգերի փոխարեն կերգեք կոլեկտիվ երգեր:

— Ես չեմ երգել, ընկեր Մկրտիչ,— նորից ու համոզված հրաժարվեց գյուղացին,— ես վար եմ արեմ:

— Լավ, վար եք արեմ: Իսկ դուք գիտե՞ք, թե այսօր ինչ օր է, ընկեր Կիրակոս:

Եզի գլուխը կախ էր ակոսի մեջ, ծուռտիկ հայացքը գետնաքարշ էր, բայց զգաց ծառու եղած ձիուն և դողաց մատակը, նա գլուխը փախցրեց-պահեց լուծընկերոջ պարանոցի տակ և ակոսի մեջ մզզաց...

— Հրամանքդ, ընկեր Մկրտիչ, թե սխալ չեմ, էսօր մայիսի առաջին օրն է, նոր տոմարով մայիսի 1-ը:

— Լավ, մայիսի 1-ն է: Իսկ ձեզ հայտնի՞ է, թե մայիսի 1-ը ինչ օր է:

Փարճան հերկ էր՝ փափուկ ու խոնավ, և ձիու փոթորկող սմբակների տակ հողը սեղմվում-քարանում էր, սմբակների տակից հողաթերթեր էին շարտվում, գյուղացին նայեց նմրթված հերկին և որոշեց, որ այդքան տեղ նորից կվարի և ախտասց, որ կրկնավարից հետո էլ մնալու են կոշտերը:

— Գիտեմ, ընկեր Մկրտիչ, ինչու չէ, գիտեմ՝ մայիսի 1-ը աշխատողների, աշխատավորների, աշխատողների... — շփոթեց: ձիու սմբակների տակ նոր առուակուսներ խառնվեցին իրար. «Գոնե ձիուց իջներ, ձին հերկից դուրս բերեր, նոր գրուցեինք», — մտածեց, հետո հայացքը հեռացրեց ձիու սմբակներից, հայացքը խոնարհեց, վտածկոտ շփեց բեղերը. «Էն ո՞նց էր... իրիկուն տղան ասաց... ո՞նց էր... հա՛... — հիշեց: — Հա, էսօր համերաշխ աշխատանքի տոնն է»:

— Այ, տեսնում եք, սխալ եք անում: Չգիտեք: Գյուղում հիմա բոլորը հավաքվել են միտինգի, իսկ դուք ձեզ համար վար եք անում:

Ամպագույն եզր գլուխը պահել էր լուծընկերոջ պարանոցի տակ, աչքերը չռել ակոսի մեջ, սամին սեղմել էր կոկորդը. նա դոթացնում էր, կուլ էր տալիս շունչը, բայց գլուխը ընկերոջ պարանոցի տակից չէր հանում: Իսկ լուծընկերը՝ պաշտպանել չէր ուզում, դժգոհ թափ էր տալիս գլուխը, հրում, փախցնում պարանոցը, և դողը ամպագույն եզրի կուպերի մոտից սկսում՝ հոսում էր ողնաշարով և մարում կրճ-

դակների մեջ: Նա դունչն ավելի էր սեղմում հողին, ունգները լայնացնում՝ կառչում հողի խոնավ բույրին:

— Ախր, էսօր որ անցավ, ընկեր Մկրտիչ, արտի հարվոնքն էլ կանցնի, ցանքի ժամանակն է. էլ ցանած-չցանած՝ մեկ հաշիվ է: Փորձված բան է: Որ գյուղացուն ուզում էս հարցրու՝ փորձված բան է:

— Ընկեր Կիրակոս, այդ մտածողությամբ դուք հեռու չեք գնա, իմացեք:

Զի՛ն կողերին զգաց տիրոջ ոտքերի խթանը, ուզեց պոկվել, զսպվեց՝ անհամբերությամբ վրնջաց, նորից ծառու եղավ. ծուլով հանեց գյուղացու հայացքը, և գյուղացին ձիու բաշի միջից նշմարեց հրահանգչի դեմքը, վրնջոցից ջոկեց ձայնը՝ «իմացեք», ապա գյուղացու հայացքը խճճվեց ձիու ամբակների տակ և պոչի հետ, շառաչուն մտրակ դարձած պոչի հետ ձգվեց հայացքը, ու նա զգաց, որ աչքերը ցավում են, ափով տրորեց աչքերը և նստեց արորին:

Իսկ ձին փոթորկում էր փափուկ ճամփին, ծոցկլտացող աչքերում՝ սարալանջի փոքրիկ գյուղը: Մի շնչով հասավ, և գյուղի կենտրոնում խմբված մարդկանց մոտ պոռթկեց երակներում սուրացող ճամփան: Ծամփեզրի տանը կպած ցորենի ամբարի վրա մի փոքրիկ սեղան կար, ծածկված կարմիր պաստառով, սեղանին՝ մի բաժակ ջուր: Մկրտիչը գյուղի ակտիվի ուղեկցությամբ, քարե աստիճաններով բարձրացավ, կանգնեց սեղանի մոտ, լայն գոտու հետ հարդարեց վերնաշապիկը, ճակատին կախված մազափունջը նրստեցրեց տեղը և ժպտաց մայիամեկյան միտինգին հավաքված գյուղացիներին...

Զորապոնկի իր փոքրիկ արտում, արորին նստած մանկալը գյուղից կանչեր էր լսում, մեջ-մեջ արտ էր հասնում

երեխաների ձայնը. «ուռա՛ւ...», և նա անհանգիստ շփում էր չաժիլված այտ ու ծնոտ, անհանգիստ նայում էր գյուղի կողմ: Հետո կանչերը կտրվեցին, գյուղը խաղաղվեց. մանկալը հասկացավ, որ միտինգը ավարտվել է, ուզեց ելնել իր գործին, կրկնավարել արտի տրորված մասը, բայց զգաց, որ շատ դադրած է՝ արձակեց լծկաններին և երեսն ի վար մեկնվեց ակոսի մեջ:

— Ինչպե՞ս էր, ընկեր Մկրտիչ, ապահովե՞լ էինք միտինգի կազմակերպչական կողմը,— ժպտաց գյուղխորհրդի նախագահը,— բոլոր գյուղացիները մասնակցում էին:

— Բոլորը չէին մասնակցում,— առարկեց Մկրտիչը,— այ, Կիրակոս Գևորգյանը այս պահիս իր համար վար է անում:

— Վա՛ւ՛ր է անում,— զգաստացավ գյուղխորհրդի նախագահը:

— Այո: Զգույշ պետք է լինել, զգույշ, ոչ մեկը չպետք է վրիպի տեսադաշտից: Ծանոթ զգույշ պետք է լինել:

— Որտե՞ղ է կատարածուն,— նախագահը իրար անցավ,— այ տղա, էդ կատարածուն որտե՞ղ է, շտապ կանչիր:

Պահեստի գնդապետը շրջկենտրոն չհասավ. նախապահը հարագլուխ գյուղով էր անցնում, և հենց այդտեղ էլ իջավ՝ գյուղ չհասած: Այդպես էլ որոշել էր: Երբ ավտորուսը վնգվնգալով փոսից ելավ դարի ուսը, և հարագլուխը երևաց, պահեստի գնդապետը իջավ: Հուզմունքից ծնկները դողում էին, սիրտը հաճելի ճնլվում էր... նա զսպեց թրթռուացող հայացքը, որ այդպես ոտքի վրա, էժան-էժան չնայի գյուղին. նա ուզում էր իր կարոտն առնել ծանրորեն

Աստած, հանդարտ: Այդ պահին պահեստի գնդապետը նման էր պատերազմի տարվա երեխայի, որ իր մի ասի հացի վերջին պատառը սեղմում է բոի մեջ, ասից ասի է տեղափոխում, շոյում է, մոտեցնում է շուրթերին ու հեռացնում... ձգձգում է՝ այդ պատառն ուզում է ունել տան շրջապատում իր համար ամենահարազատ անկյունում, ծամել հանդարտ, ապրելով այդ պատառ հացի հաճույքն ու զորությունը:

Դավթյանը հեռացավ ասֆալտապատ ճամփից, նստեց մի քարի, գլուխը հանդարտ քարձրացրեց ու շաղված աչքերով նայեց... թանձր մշուշի մեջ, գույների խաղով ցուցլաց գյուղը: Դավթյանը տրորեց աչքերն ու ճակատը՝ նայեց, տրորեց աչքերը՝ նայեց, և հանկարծ նրան այնպես թվաց, թե ինքը սխալվել է՝ դիմացը Քարագլուխը չէ, անձանոթ գյուղ է: Գյուղը չորս կողմից ճոթ էր տվել, փեշը կախել ձորի պոնկին, անցել ձորը, նաև դարձկից ասիին տներ կային, կիսատ շենքուշինություններ, նոր փորված հիմքեր, բոլոր տները նորօրյա էին՝ լայն ու բաց պատուհաններով, պատշգամբներով, կարմիր ու ճերմակ տանիքներով:

Դավթյանը, աչքերը կկոցած, լարված, գյուղի տների մեջ որոնում էր հողե տանիքով մի տուն, հայացքը սահեցնում էր վարից վեր, դիմացի ձորի պոնկից սկսում, տները իրար գլխի տալով հայացքը գյուղից հանում էր դուրս, որոնում հողե տանիքով, ծուխը երդիկի շրթին տուն... Պատերազմից անմիջապես հետո, երբ այստեղով անցավ, գնաց շրջկենտրոն, Քարագլուխը իր տեսած-իմացածն էր, այն ժամանակ ինքը դեռ զինվորական զգեստներով էր, գնդապետի ուսարիքներով, գյուղի տները հին պատերով էին ու հողե տանիքներով: Հիմա գյուղը անձանոթ էր: Հետո

նրա հայացքը կանգ առավ գլուղեզրի գերեզմանոցին, և նրան թվաց, թե գերեզմանոցից ծուխ է ելնում...

«Ինչ լավ է... լավ...— գերեզմանոցին նստած աշնան մշուշը, աշնան տխուր ու ամպի պես փափուկ մշուշը դուր էր գալիս, և նա մտքում հարմար խոսք որոնեց, բայց չգըտավ,— ինչ լավ գերեզմանոց է»։— Իսկ պայուսակին ուրիշ խոսք առաց.

— Բա ինչ ես ուզում, գլուղեղը պետք է զարգանան, չէ՞...— առաց՝ հայացքը գերեզմանոցից չկտրելով. ծխագույն մշուշը հավաքել էր նրա հայացքը, և նա քունքին զգում էր ծակող մի հայացք, չգիտես ինչու, նրան թվում էր, թե կողքին կանգնած մարդ կա, հանդիմանում է գերեզմանոցին այդքան երկար նայելու համար:

— Գլուղի ու քաղաքի տարբերությունը պետք է վերանա, չէ՞...— Եվ հայացքը գերեզմանոցից պոկելու համար գլուխը թեքեց:

Մտայլ է գլուղի շուրջբոլորը: Քարապատ սարալանջում աստղափշերի նոսր ցան կար, փշերի աստղաձև ելուստները սուր ժպտում էին նվաճած սարի համար, ծածանում իրենց ավարը՝ գլուխքարշ ոչխարներից խլած բրդի բզիկները: Քարերի ու փշերի արանքներում գետինը մեկական ոչխարի նատելու տեղ էր, հոտի կճղակների տակ փորվածփոշիացած, և ոչխարի կտտիքը գլորող բզեզները փոշոտ էին, մրջյունները նախշուն հետք էին թողնում փոշիացած սարալանջին: Մրջյունները ծղոտի կտորները ասֆալտապատ ճամփից էին բերում, և այդ կտոր-կտոր նշուղներից սարալանջը առնում էր աշնան արևի և աշնանաթափ հեռավոր արտերի դեղին բույրը: Սարալանջին տեղ-տեղ կլոր պատաշարեր կային, ավելի շատ զգացվում էր, որ դրանք պա-

տաշարեր են եղել՝ գրկած քարակուտակներով արտերը: Մեկը, որ գնում ու կախվում էր ձորապռնկին, Կիրակոսի արտըն էր, պահեստի գնդապետին ծանոթ կլոր պատաշարն ու քարակուտակները, շող էին եկել, գարնան հեղեղները առուներ էին բացել զիգզագ, իրար հատող ու բաժանող, հողը հեղեղի հետ բշվել էր ձորը և հեղեղահաճաններում ցցվել էին ճերմակ կոլերով քարերը: Թվում էր, թե այդ զիգզագ, ոլոր-մոլոր հեղեղահաճաններում շող եկածը քարեր չեն, արտի ճերմակ կմախքն է:

«Էն ժամանակ կարգին... կարգին արտ էր, է՛», — Դավթյանը հայացքը փախցրեց և առաց.

— Հիմա արոր չկա, մեխանիզացիա է, չէ՞... — հայացքը շիփ-շիտակ դարձրեց արտին, — էս քարերի մեջ տրակտոր չի բանի, չէ՞...

Աշուն էր, Քարագլուխը ժամանակին հավաքել էր իր արտերի եղածը, և հիմա գյուղի շուրջբոլորը շող եկած քարակուտակներով արտերում ծուլ-ծուլ շարժվում էին նախիրներն ու հոտերը՝ պոչներից կապած գետնաքարշ փոշին: Եվ գյուղից վեր ու վար արտերի վրա, այս ու այնտեղ, շերտ-շերտ կարկամում էր փոշին, հետո ծարձրվում, փտրում, դեղնավորվում աշնան միջօրեի արևով:

Դավթյանի հայացքի տակ միակ կանաչ շնչավորը գյուղըն էր: Թվում էր, թե գյուղը օղակած քարոտ դաշտերի կանաչը գարնան բացվելուն պես, հենց գարնան հետ հորձանք է տվել, հավաքվել-եկել-լցվել է գյուղը:

Դավթյանը հանկարծ հիշեց Քարագլխի ամառանոցի ճամփի «Գոլ» աղբյուրը: Հետաքրքիր աղբյուր է. բլթբլթալով ելնում է և տեղնուտեղը սուզվում. ո՛չ առու է դառնում, ոչ շրջապատին կանաչ է տալիս, ինքն իրեն խմում-

վերջանում է... Հետո հիշեց, որ քիչ այն կողմ, ձորապորն-
կին, աղբյուր կա:

— Ոնց եմ մոռացել, է՛... եկել ու նստել եմ չոր քա-
րին...

Եվ սարալանջն ի վար իջավ՝ պայուսակի հետ ճոճվե-
լով, գլուխկախ ժպտում էր աղբյուրին և ականջ էր պահել.
ուր որ է՝ դողանջ կլսի... պետք է որ շատ մոտ է արդեն:
Եվ գլուխկախ զգաց, որ դիմացը արգելք կա...

Աղբյուրի ակունքին նստած էր բետոնապատ ամբարը՝
քառակուսի, քարձր, երկաթյա կլոր բերնկալով: Աղբյուրը
առել էին խողովակների մեջ, տարել Քարագլուխ: Պահեստի
գնդապետին թվաց, թե բետոնապատ այդ ամբարը տեսել
էր, վաղուց գիտեր, որ աղբյուրի ակունքը բանտարկված է,
միայն թե, կարծում էր՝ ամբարը մի տեղից պետք է ճեղք-
ված լինի, ինքը հենց այդ հույսով էլ եկել է... Նա շուրթերն
ու կնճիռները խառնեց իրար և երեխայի պես թնկթնկաց:

— Ախր, ծարավ եմ, է՛...

Դեմքը հպեց ամբարի պատին, զգաց ջրի սառնությունը,
և ջրի խուլ ձայնը նրան վերադարձրեց աղբյուրի պատկե-
րը, կախ հոնքով որձաքարը, որի տակից աղբյուրն էր ծաղ-
կում, արանքում պղպջակները պայթում ու հավաքվում էին,
հավաքվում էին ու պայթում և որձաքարի թաց ու կախ
հոնքին թրթռում էր գույների պարը: Պղպջակների տակ
ակունքից անբաժան ջրիմուռներն էին լողում, ակունքի
շուրջքոլորը խոնվել-օղակել էին դաղձերը՝ աղբյուրի շրթից
պոկված առվակի հետ գնում-թափվում էին ձորը: Այն ժա-
մանակ գյուղը ձոր ու աղբյուրից ահագին հեռու էր և դաշ-
տի բանուգործից տուն դարձած հարսներն ու աղջիկները
խմբովի էին գալիս աղբյուր, մթնշաղով լցված ձորում ահ

կար, և ձորն իջնող ու բարձրացող ճամփան, ձորի վրա կախված փայտե կամուրջը դողում էին միայնակ ջրատարի ոտքերի տակ: Մթնշաղի լուսոյան մեջ խորհրդավոր ծավալվում էր կանանց շնչոցը, դանթառների երկաթե կախիչները դատարկ դուլերի հետ կրկնում էին ծղրիդների երգը, ջրի հետ լիքը դուլերում լուսնյակն էր ճղփում ու ծավալվում: Եվ որպեսզի դուլերը լի, ջուրը արդար ու մաքուր հասնի տուն, դուլն ու ջուրը կնքված էին լինում խաչփայտով, ջրի երեսին լողում էր կաղամբի թուփը, լինում էր՝ եզամ լեզու: Այն ժամանակ գյուղը ձորից ու աղբյուրից ահագին հեռու էր, և ամեն մթնշաղի հողե ճանապարհը, կանանց փեշերն ու ոտքերը խնկում էին դաշտերի բույրը...

Այս բոլորն այսպես էր. և աղբյուրի պատկերն էր ճըշմարիտ և ձորում խեղդված մթնշաղերը: Բայց այս ամենը Մկրտիչ Դավթոյանը ժամանակին չէր նկատել, չէր տեսել: Քարի տակից մի աղբյուր էր դուրս գալիս, թափվում ձորը և քանի որ գյուղը ջուր չուներ, կանայք ահագին ճամփա և ձոր էին կտրում, տանում ջուր: Այսքանը: Եվ այդ պահի վերհուշը նրան թվում էր երազ՝ գուցե ուրիշի տեսած, ուրիշից լսած, բայց դուրսի էր ու տաք, հոգին փառավորող:

«Աղբյուր էր, է՛... պաղ, զուլալ...»:

Գյուղ ու աղբյուրի ճամփից միայն մի աննշան միջադեպ էր հիշում. ամռան մի երեկուն հարևան գյուղից եկավ, այսպես անցավ գնաց շրջկենտրոն: Ջիով էր: Կամուրջի վրա ձին խլշտաց, փախցրեց սանձը: Ջրկիր կանանցից մեկը ճամփի կենտրոնով էր քայլում, շփոթվեց, ետ ու առաջ քայլ արեց, և ջուրը ճղփաց: Սիրտը արձագանքեց ճղփոցին: Ամուր ձգեց սանձը, կողքանց նայեց շորորան փեշերով

հարսին, և սիրտը նորից թարսաց, ժպտաց մթնշաղում պապղացող աչքերին և առաջին անգամ մտածեց,— բա ե՞րբ ես ամուսնանալու...— և տեղն ու տեղը կտրեց,— մտածելու բան գտար, հազար ու մի կարևոր գործ կա:— Այն ժամանակ քսանյոթ տարեկան էր...

«Փափուկ էլ ճանապարհ էր...»,— պահեստի գնդապետի կարոտ ժպտացող աչքերը կհոցվել էին ձորից բարձրացող ճամփին. նա կարող էր գնալ ու ոտքը դնել իր հայացքի տեղը,— էն կնիկը, ա՛յ, էտտեղ էր,— թիթիացրեց ոտքը:

— Լավ էլ ասֆալտ են թափել,— նա գլուխը շրջեց ասֆալտապատ ճամփից, հայացքը դիպավ ձորի վրայով թռչող երկաթյա խողովակին և ավելացրեց,— ջուրն էլ տարել-հացրել են գյուղ...

Բայց ճանապարհը քաշում էր. նորից կառչեց պահ առաջվա հայացքի տեղից և առավ պայուսակը...

Դիմացից գալիս էր ջահելների մի խումբ: Բոլորը հագնված էին նորաձև, կոկիկ, ով արդեն սափրվում էր, քակերը կտրել էր երկար (այդ ամսում Երևանում այդպես էր ընդունված), մեկը մորուք ուներ, թևքերը ծալած ճերմակ վերնաշապիկ, վզկապ, բոլորը խոսում էին բարձրաձայն, շեշտելով խոսքն ու երևանյան ակցեևորը, ծիծաղում էին մշակված, ծախվելով և ճանապարհը դժվարությամբ էին զիջում անցնող ու դարձող ավտոներից: Վարորդները ջղայնացած ազդանշան էին տալիս, և ավտոները խմբից փախցնելով քշում էին Դավթյանի վրա: Պահեստի գնդապետին թվաց, թե ջահելները հենց նոր ավտոբուսից են իջել և, չիմացավ ինչու, սրտնեղեց և գյուղի կենտրոնական, ասֆալտապատ փողոցը թողած՝ թեքվեց տնամերձերի պատաշարերով ծամոված փողոցով: Տնամերձերում ծառերը իրար

Էին խեղդում, ճյուղերը պատշգամբ ու պատուհաններից քշել էին ներս: Եվ ոչ մի բակում կալատեղ չկար, ոչ մղեղ ու հարդ, ոչ գուլթանաթափ ու հոգնած քամհար, ոչ կամ ու կամի շաղ եկած սև առամներ: Տնամերձերում գարի ու ցորեն ցանող չկար:

— Այ տղա, քեզ հետ եմ...

Տնամերձի պատի տակ արևկող արած ծերունին ձեռքը աչքերին հովհար էր արել և ճիգով նայում էր: Հետո ձայնը լսեց և նակատն ու ձեռքը դարձրեց Դավթյանին.

— Էն տղեն ծառի վրա՞ է:

— Հա,— Դավթյանը նայեց շրթենու խիտ սաղարթում խճճված երեխային:

— Այ տղա, ջարդեցիր, ախոս է...

Տղան դնդնում էր ու շոր ջոկջոկում:

— Քո թո՞ռն է,— հարցրեց Դավթյանը:

— Թոռն է, էի,— ինքն իրեն պատասխանեց Դավթյանը:

— Որ ասում է իջի, ուրեմն, իջի,— խիստ միջամտեց: Տղան դժգոհ նայեց, ճյուղից ճյուղ տեղափոխվեց և հարմարեցրեց դիրքը:

«Էն ծերունու տունը էս կողմերում էր,— Դավթյանը շուրջբոլորը նայեց,— էն որ թոռին ծեծում էր, է՛...»:

— Բռնիր մի լավ ծեծիր,— խորհուրդ տվեց Դավթյանը:

— Դու որտեղացի՞ ես...

— Ծեծիր, թոռիդ ծեծիր,— բարձրաձայնեց:

— Ձեր գյուղում մի... մի ծերունի կար, էս կողմերն էր ապրում...

— Դու որտեղացի՞ ես...

— Երևի մահացել է խեղճը...

— Այ տղա, իջի՛ր... Ասում եմ, որտեղացի՞ ես...

Պահեստի գնդապետն իր պայուսակի հետ ծամովեց ան-
ծանոթ փողոցներով, — ի՛նչ տներ են կառուցել, է՛,— և
նորաշեն տների անկյուններում, հիմքերի տակ որոնեց հնե-
րը, անցնող-դարձողի ճակատին որոնեց իր ծանոթին, հետո
նորից դուրս եկավ ասֆալտապատ ճանապարհ ու կանգնեց
գյուղի կենտրոնում: Մարդաշատ էր ու աղմկոտ:

Ծամփապոնակին գյուղի ունիվերսալն էր, կողքին՝ կա-
պի բաժանմունքը, ճակատին՝ «Հարմար և շահավետ է
դրամը պահել խնայողամարկոյում», մարդիկ խումբ-խումբ
կանգնած էին ունիվերսալի ու փոստի պատերի տակ, թերթ
ընթերցող կար, ճամպրուկավոր՝ ավտոբուսից նոր իջած,
ավտոբուսի սպասող, բեռնատարը այլուր էր բերել, թափքը
դեմ արել ունիվերսալի աստիճաններին, կտրել ասֆալտի
կեսը, մեքենաները խառնվել էին իրար, և բեռնատարի վա-
րորդը շտապեցնում էր, — շուտ արա, ճամփեն փակվել է, —
մեկը դրամ էր խոթում գործակատարի գրպանը, — երկու
պարկի, — մեկը գործակատարի ականջին մտերմիկ շշու-
ջում էր, — երեք պարկ պահեստ, հասնե՛մ տուն՝ փողը բերեմ
գամ, — մեկը բարձրաձայն բողոքում էր, — սիրտն ուզած-
ներին է տալիս, — գործակատարը սրտնեղել էր, — հա, էի,
այ մարդիկ, օգնեք մեքենան դատարկեմք, տեսե՛նք ինչ ենք
անում: — Ջահելները բեռնատարից հեռու էին՝ ճամփի մյուս
եզրին, ցայտադբյուրի շուրջբոլորը սրամտում էին, հեռվից
միջամտում բեռնատարը շրջապատածների ակնարկ ու
խոսքին և վերից վար չափում ցայտադբյուրին մոտեցող
ուղևոր տղամարդկանց, տնտղում կանանց... Ցայտադբյուրի
կողքին Հայրենական պատերազմում զոհվածների հուշար-
ձանն էր. գայրույթն ու բողոքը հոնքերի արանքում խտաց-

րած գինվորը ավտոմատը ամուր սեղմել էր կրծքին: Պահեստի գնդապետը ջահելներից քամսվելով պտուկեց հուշարձանի շուրջբոլորը, շփեց որձաքարը, դեմ-դիմաց կանգնեց գինվորին և մտքում քանդակագործին դիտողությամբ արեց. «Բա ուսարիբներն ուր են... Ամենակարևորը ուսարիբներն են, չկան...»:

Այն ժամանակ էլ գյուղի կենտրոնը դա էր, միայն թե նախապարհը ասֆալտ չուներ, հուշարձանի տեղով առու էր անցնում, կողքի թիթեղյա տանիքով տան տեղը մարագ էր, կտուրին՝ դեղին ծաղիկներով ծնկահատ պել, աշնանը՝ խոտի դեզ, իսկ խանութի տեղը գյուղխորհրդի գրասենյակն էր: Այս ամսին, օրվա այս ժամին գյուղի կենտրոնը դատարկ էր լինում, գրասենյակը՝ փակ: Մկրտիչ Դավթյանը շրջկենտրոնից գալիս, ձին կապում էր կնճոռոտ ուռեկուց, որ հիմա չկար, նայում էր շուրջբոլորը, սպասում, մինչև մի երեխա երևար՝ հարցուփորձ էր անում,— չգիտե՞ս նախագահը որ դաշտն է գնացել... հայրդ ո՞ր սառնում է գնացել ցանքսի... կատարածուն տանը կլինի...— Հիմա պահեստի գնդապետը շաղված նայում էր իրար խառնված մարդկանց ու մեքենաներին, և հայացքը չէր կենտրոնանում: Չէր հասկանում, թե ինչու է այդ օրը գյուղում, անծանոթ մարդկանց ու ավտոների աղմուկի տակ և չգիտեր իր անելիքը... միայն զգում էր, որ կանգնելու համար պետք է ընտրել հարմար տեղ, ամենահարմար ու հաճելի տեղը՝ հուշարձանի մոտ: Նա ուս ու գլխով հեկվել էր կոթողին, որձաքարը զոսություն էր բուրում, ինչպես ձորապռնկի աղբրակը ծածկած քետոնե ամբարը, և նա սեղմված հուշարձանին՝ զոսություն էր վայելում:

— Քեռի Կիրակոս, կե՛ր...

Կիրակոս անունը շփոթեցրեց պահեստի գնդապետին, այդ անունն ու տիրոջը վաղուց մոռացել էր, մեկեն հիշեց և կողքանց նայեց ձայնի կողմ: Ետկեսօրյա սուվերը կոտրած պատի տակ երկու մարդ քարերին նստած՝ դամա էին խաղում,— կեր, թե չէ դամա կելնի,— խումբ մարդիկ գլուխները կախել էին խաղի վրա, միջամտում էին: Խաղացողներից մեկը երիտասարդ էր, մյուսի թիկունքն էր երևում Դավթյանին և ճիւղ-ճերմակ գլուխը: Կիրակոսն էր որ կար: Ծանաչեց հենց թիկունքից՝ խոնարհված, պիջակի տակ ցցված ոսկորները խլվացող, ինչպես է՛ն օրն էր՝ վար անելիս: Եվ զարմացավ, որ Կիրակոսը դեռ ապրում է, կա և ուրախացավ. մտածկոտ ժպիտը կոտրվեց Կիրակոսի խոնարհված թիկունքին և աջը ինքն իրեն մեկնվեց պայուսակին. «Գնանք... ուշ է...»,— բայց զգաց, որ առանց Կիրակոսի դեմքը տեսնելու Քարագլուխ գյուղից հեռանալ չի կարող: «Ուշ է, է՛... էլ ավտորուս չի լինի»,— պիջակի տակ խլվացող ոսկորները ձգում էին:— «Դարի գլխին որ արտը տեսա, հիշեցի, է, մարդուն...»,— և նրան թվաց, թե ավտորուսում էլ է հիշել Կիրակոսին, մտքում գրուցել է հետը և հիմա կիսատ գրույց ունի, ասելիք ունի...

— Բարև, ժողովուրդ:

Կիրակոսը բարևն անավ առանց գլուխը բարձրացնելու:

— Աստծու բարին:— Եվ ուզեց շարժել խաղաքարը...

Հետո ձեռքը դողաց, նա գլուխը ծանր բարձրացրեց, նայեց Մկրտիչ Դավթյանին... նայեց խաղաքարին, ձեռքը մոտեցրեց, գլուխը բարձրացրեց, նայեց Դավթյանին, ձեռքը մոտեցրեց, դարձավ նայեց...

— Ծիշտ է, քեռի Կիրակոս, հենց էդ էլ խաղա...

Խաղաքարը ձեռքն առավ, դարձավ նայեց... Եվ նա-
կատի պինդ կնճիռներում խուժում էր արջունը, գնայով դեմ-
քը կարմրում էր:

— Չճանաչեցի՞ր,— ժպտաց Դավթյանը:

— Ճանաչեցի,— Կիրակոսը խաղաքարը շրխկացրեց,—
առ,— չոր ասաց խաղընկերոջը,— խաղ արա:

Պահեստի գնդապետը ժպիտը պահել էր շուրթերի արան-
քում և չէր ուզում բաժանվել...

— Առ,— Կիրակոսը խաղաքարը շրխկացրեց,— դամա
դուրս չես գա:

... Ժպիտը կշիռ ու մարմին ուներ՝ մի թե՛ էր շուրթերի
արանքում ու ծնոտին խողտացող...

— Առ... մեռնես, դամա չես ելնի:

... Եվ նա փափղիկ ափով շփեց ծնոտը, բայց շուրթերը
ամուր սեղմեց իրար, որ ժպիտը չկորչի...

— Առ,— Կիրակոսը շրխկացրեց պատասխան քայլը, նա
կուրծք ու գլխով հակվել էր քարե խաղադաշտին, քարերը
շարժում էր ջղաչնացած,— դամա դուրս չես գա:

... Նա չէր հասկանում ինչու, բայց զգում էր, որ պահի
համար ամենամահիչ ժպիտն է, ինքը պարտավոր է ժպտալ,
պետք է ժպտա...

— Առ... մեռնես դամա դուրս չես գա,— Կիրակոսը
խոսում էր մեծություն չվաչելող կրթով, մի տեսակ չարու-
թյամբ: Խաղընկերը վիրավորվեց:

— Հա, քեռի Կիրակոս, դուրս չեմ գա, դու ելի դամա:

— Ես հենց սկզբից տարված էի, դու պետք է ելնեիր...

Առ... բայց դուրս չես գա... Առ... մեռնես, դամա չես ելնի...—
և միանգամից գլուխ բարձրացրեց, ու պահեստի գնդապետը
բացեց ժպիտը, հանգստացած շունչ քաշեց:

— Թե չես սխալվում, դու պետք է Երևան գնաս...

— Հա: Եկա, ապի... — պահեստի գնդապետը շարունակող խոսք չգտավ, — Երևան եմ գնալու:

— Երևան գնացողները ճամփի, ա՛յ, էն մյուս կողմն են կանգնում, — թեքվեց, ձեռքը մեկնեց հուշարձանի կողմ: Պահեստի գնդապետը ակամա նայեց ձեռքի ուղղությամբ, — հա՛, — ակամա արտաբերեց և միանգամից քայլ փոխեց, կարծես հենց այդ խոսքին էր սպասում: Գնաց, կանգնեց հուշարձանի մոտ, խոր շունչ քաշեց և շնչի հետ արտակարգ թեթևություն զգաց, և ցանկությամբ ժպտաց Կիրակոսի խոնարհված թիկունքին: «Ուրեմն... էդ Կիրակոսը հլա կա... հա՛...»:

Հետո Կիրակոսը խառնեց քարերը.

— Առ... ոչ ինձ, ոչ քեզ, — վեր կացավ, շտկեց պիջակը, մոտեցավ Դավթյանին և քաշեց թևից.

— Արի...

Դավթյանը ակամա քայլեց նրա կողքից և զգաց, որ սրբվող ժպիտը պետք է պահել:

— Դու էս գյուղից առանց սեղան նստելու չես գնացել: Արի...

Կիրակոսը քայլում էր գլուխկախ, հասարակ, քայց նոր պիջակը դուրս ցցված ուտերին, դատարկ մուշտուկը բոխ մեջ ամուր սեղմած:

— Էս գյուղի քո ընկերներից մարդ չկա, մեռել են, գյուղից հեռացել են: Արի...

Դավթյանը ճոճվում էր պայուսակի ծանրության տակ, ծնկաձավերում հոգնածություն էր զգում և հաչացքով կարչել էր Կիրակոսի կոշիկներից. «Նոր կոշիկներ են... նոր, նոր...»:

— Դու մի ձի ունեիր, ի՞նչ եղավ... Արսու լավ տրորեց:
Էն օրվանից արտը ծիլ չի տվել... արի...

«Նոր, նոր կոշիկներ են...»:

— Դու ինձ մեծ լավությունն ես արել... Արի... Չլիների՝
էս գյուղի ու շրջանի սահմաններից դուրս եկողն ո՛վ էր...
կարգին աշխարհի ու մարդիկ տեսա, ռուսերեն սովորեցի...
Արի...

«Նոր... նոր... նոր կոշիկներ են...»:

— Երբ վերադարձա, կնիկս մահացել էր, տղես կովում
զոհվել էր, մյուս տղես զոհվել էր... Արի... Էդ բոլորը միան-
գամից լսեցի ու մի կաթ էլ արցունք չեկավ աչքիցս...

Կիրակոսի ոտքը դիպավ ճամփեզրի քարին, կոշիկի քի-
թը պլոկվեց:

«Նոր... նոր... պլոկվեց,— պահեստի հրամանատարի
հայացքը կառչեց կոշիկի պլոկված ծայրին,— պլոկվեց...»:

— Մինչև էսօր էլ չեմ լացել... արի... ամեն մեկի հա-
մար ինչքա՛ն պետք է լաց լինեի՛... Առանձին-առանձին
ինչքա՛ն արցունք պետք է թափեի, հիմա աչքերս կուրացած
կլինեին... Աչքերդ լա՛վ են տեսնում: Արի...

«Կոշիկը պլոկվեց...»:

— Մինչև եկա, տանս տեղ ուրիշ մարդ տուն էր շինել:
Արի... իմ ու Գրիգորի տների տեղը ուրիշները տուն են
շինել: Գրիգորին հիշո՞ւմ ես...

«Պլլ... պլոկվեց...»:

— Ես քեզ հա՛ հիշել եմ: Արի, աղջկասս մոտ եմ ապ-
րում: Փեսիս կասեմ քեզ համար ոչխար կմորթի: Արի... դա-
նակ ունե՛ս, քեզ համար ոչխար պետք է մորթեմ, արի:
Արի՛...

Եվ դու կարծում ես նոր հանձնաժողովը քե՞զ կարդա-
րացնի:

Ամուսինը մի քիչ լռեց, ապա սուսեց գլուխը բարձրաց-
նելու անվստահ առաջ.

— Պետք է որ ես արդար եմ:

— Դու հիմար ես... Վերջապես դու հիմար ես: Ո՞վ ես
դու այդ հանձնաժողովի անդամների համար: Աշխատանքից
վտարված խղճուկի մեկը: Անհույս մարդ,— շեշտեց,— որից
ոչ ոք ոչ մի ակնկալություն չունի: Հանուն քեզ դիրեկտորի
դեմ ո՞վ դուրս կգա: Հը՞, ո՞վ կպաշտպանի քո էդ արդա-
րությունը:

— Պետք է որ...— կրկնեց ամուսինը, չնայած ինքն իր
հույսին չէր հավատում:

— Աստված իմ... աստված իմ,— կինը ձեռքը տարավ
հնացող կրծքին,— թող ես մեռնեմ... Լսի՛ր,— ճշաց ամուս-
նու կախ գլխին,— եթե այդքան միջամտություն չանցավ,
այդքան ծանոթություն մերժեց, նշանակում է նրա նպատակը
ուրիշ է, այս նոր հանձնաժողովը քեզ դատի առաջ է կանգ-
նեցնելու: Հասկացա՞ր:

Ամուսինը մտքում դողաց, համաձայնվեց կնոջ հետ,
բայց առաջ.

— Ո՞ր մեղքիս համար:

— Հիմար, հիմար, հիմար:

Ամուսնու ուղեղում հեռո՞ւ մի տեղ բառը արձագանք-
վեց... «Հիմար, հիմար, հիմար...»,— նա մտքում թնկթըն-
կաց, ուզեց, որ կինը բառը հա՛ կրկնի, ուզեց, որ ճշա, հայ-
հոյի, նա կախ գցած կույտի տակից տեսավ կնոջ ձեռքը՝

կարմիր ու սուր եղունգներով մատները սեղանի վրա ջղաձիգ դողում էին... «թող գա ծվատի դեմքս...», — մտքում թնկթնկաց:

— Գիտե՞ս ինչ, ես այդքան խայտառակություն տանել չեմ կարող... չեմ կարող... Հիմա էլ դատարանների դռները պետք է թափառեմ... Այլևս չեմ կարող... — Հետո նա ամուսնու կախ գցած հայացքի տակ բռունցքը ակամա թրխկացրեց սեղանին, արմունկ ու սեղանին հեցված հակվեց և ամուսնու դեմքին շնչաց, — չեմ ուզում, — շնչաց խորհրդավոր, գաղտնիք ասելու պես: Ամուսնու կուպերը դողացին, և նա մոտիկից, շատ մոտիկից տեսավ կնոջ աչքերում ճշացող զայրույթն ու ատելությունը և մտածեց, որ կնոջ աչքերը սիրուն են:

— Չեմ ուզում, — նույն տոնով կրկնեց կինը և հեռացավ: Հետո, երեխայի ճշոցի հետ, ննջարանից լսվեց ճիչը.

— Բավական է... բավական է...

Ամուսինը շիմացավ ինչու, մտքում ուրախացավ այդ հիստերիկ ճիչի համար և հանգիստ շունչ քաշեց:

— Չորս... — Դավթյանը ետ քաշվեց սեղանից, — չի թողնում գործ անենք:

Հուշագրության մեջ, գավառին վերաբերող քաժնում, լրացումներ էր կատարում: Ուղևորությունը նոր հուշեր էր արթնացրել: Հատկապես ուզում էր գրել Քարազլուխ գյուղի աղբյուրի ու ջրի ճամփի մասին, բայց չէր ստացվում, չէր կաշում՝ հուշերում միայն փաստ ու դեպքեր էին, իսկ սա ուրիշ էր՝ կա ու չկայի արանքում, երագի պես մի բան: Բայց նա ուզում էր անպայման գրել, իրեն համոզում էր, որ դա շատ կարևոր է, հուշագրությունից չպետք է դուրս մնա: Եվ պետք է նկարագրել այնպես... այնպես, ինչպես

ինքը հիշեց երեք օր առաջ, ձորապոռնկի գոցված ակունքով աղբյուրի մոտ կանգնած: Պետք է նկարագրել աղբրակը, ճամփան, մթնշաղը, ջրկիր կանանց և այն իրիկունը, երբ ձին կամուրջի վրա ձորից խլշտեց ու վախեցրեց երկար փեշերով էն հարսին...

«Այ, էն շան տղան կգրեր, հա՛,— մտածեց ժողովուրդի մասին,— չգնա՛մ պատմեմ՝ գրի, տա ինձ... Ա՛յ թե կգր...»:

— Չորտ,— նետեց հարսի ձայնին,— բա դու հա՛րս ես... Հարսը էն հարսն էր,— հիշեց քարագլխեցի երկար փեշերով կնոջը:— Տեսնո՞ւմ ես, չէ՞,— դարձավ կնոջ լուսանկարին,— էն խեղճ տղի հոգին կերել է...

Եվ էլի ձորապոռնկի աղբյուրը, մթնշաղով լցված ձորը, ձորից ելնող հողե ճամփան, խլշտաց ձին, շփոթված հարսը, դուլի ճղփոցը... ճղփոցը կապույտ մշուշի պես ծխացին ճակատի տակ, և նա կնոջ լուսանկարի առջև կանգ տվեց, գլուխկախ կմկմաց.

— Մենք էլ իրար չհասկացանք... օօ... օղորմած հոգի... Եվ մշուշի միջից տխուր ժպտացին մի զույգ սև աչքեր: Դա նրա կնոջ հայացքը չէր, մշուշի միջից ժպտում էր Շուշանիկը, որին Մկրտիչ Դավթյանը միանգամից սիրել էր ու միանգամից կորցրել:

Պահեստի գնդապետը շտապ ու շփոթ մտնեցավ սեղանին և դող ընկած ձեռքերով պայուսակից դուրս բերեց լուսանկարները, թերթատեց, դողացող ձեռքով շուռ տվեց կնոջ լուսանկարը և մեղավոր կմկմաց,— օօ... օղորմած հոգի,— անհամբեր թերթատեց լուսանկարները, թերթատեց, ապա մեկը ձեռքն առավ, փլվեց աթոռին և բռունցքները բուներին սեղմած՝ հակվեց լուսանկարին: Դա 34 թվականի

իր լուսանկարն էր՝ ավագ լեյտենանտի ուսադիրներով, բեղ ու մորուքով, խիտ ու սև մազերով, աչքերի ուրախ ու սուր փայլով: Պահեստի գնդապետը այսօրվա պես հիշում էր նկարվելու օրն ու պահը. նկարվեց Շուշանիկի հետ ծանոթանալու հաջորդ օրը, նկարվելու պահին մտքում Շուշանիկն էր՝ նրա նկուն իրանը, սև ու թախծոտ աչքերը, ուսերի ալիքվող սև մազերը: Լուսանկարիչը ոգևորվել էր,— շատ լավ է, չշարժվես, այդպես ժպտա, շատ լավ է,— ծեր մարդ էր, փորձառու լուսանկարիչ,— շատ լավ է, երանի բոլոր լուսանկարվողները քեզ նման ժպտալ իմանային, չշարժվես:— Իսկ իր աչքերը կարող էին այդպես երկար ժպտալ, շատ երկար, որովհետև այդ պահին մտքում ու աչքերի մեջ Շուշանիկի պատկերն էր...

Հիմա պահեստի գնդապետը ձեռքերը քունքերին հակվել էր լուսանկարին և կկոցած ու սուր նայում էր լուսանկարի իր աչքերին, որում Շուշանիկի թախծոտ հայացքը... Ուրիշ տեղ որոնել չէր կարող. մնացած բոլոր լուսանկարներում պահը ուրիշ է եղել, Շուշանիկի հետ կապ չունեցող, Շուշանիկից մի փոքրիկ լուսանկար ուներ, կինը ոչնչացրեց...

1934 թվականին Մկրտիչ Դավթյանը արդեն հրամանատար էր: Ավարտել էր Թբիլիսիի զինվորական դպրոցը, ծառայում էր Ռոստով քաղաքում: Զորաքաժնում բոլորն էլ խոստանում էին, որ հրամանատարական զգեստները անչափ վայելում են Դավթյանին և անկեղծորեն խորհուրդ տվեցին պահել բեղ ու մորուք: Հրամանատարական զգեստներում նա ավելի բարձրահասակ էր, սլացիկ, ամուր, խիտ,

սևաթույր քեղ ու մորուքը ավելի ինքնավստահ, կտրուկ ու համարձակ տեսք էին տվել, և նա գլխարկը ձեռքին ամեն էրեկո մտնում էր պարահրապարակ, գլխարկը ձեռքին պահում, նակատին կախված մազափնջի ու փայլուն սապոգների հետ որոնում աղջկերքի հայացքը: Ծանոթ աղջիկները շատ էին, և ավագ լեյտենանտը դժվարանում էր ընտրություն կատարել՝ այդ սիրուն ու բացսիրտ աղջիկներից որի՞ն կին առնել: Պարահրապարակից տուն գալիս ծանոթ աղջիկներին մեկ-մեկ մտաբերում էր, ամեն մեկին առանձին ժըպտում,— սպասիր մի քիչ մտածեմ,— իսկ երբ հերթը հասնում էր Բարբարային, ժպիտի մեջ լրջանում էր,— երևի հենց քեզ էլ ուզեմ... Բարբարա:

Եվ այդ երեկո ավագ լեյտենանտը պարահրապարակ մտավ՝ Բարբարային առաջարկություն անելու որոշմամբ: Նա խուսափեց ծանոթ մյուս աղջիկների հայացքից, սպասեց, որ Բարբարան ազատվեր, հրափրեց, և, չնայած երաժշտությունն ու աղջիկը տեսյ էին պահանջում, Մկրտիչը դանդաղեց.

— Բարբարա...

Աղջիկը գլուխը ետ հրեց և վարից ժպտաց ավագ լեյտենանտի քեղ ու մորուքին:

«Սիրուն աչքեր ունի,— մտածեց Մկրտիչը,— ասեմ՝ վերջանա-գնա...»:

— Արի գիտե՞ս ինչ անենք...

Աղջիկը ավելի լայն ժպտաց և ավագ լեյտենանտի մորուքի տակ կայտատ թափահարեց գլուխը՝ ի՞նչ: Պարահրապարակի եզրում էին, խաբվածներին մոտիկ. Մկրտիչը որոշեց ուշացնել բառը և ապա քունքին ծանր հայացք զգաց: Թեքեց գլուխը, և նրա հայացքը հանդիպեց սևամազ ու սևաչք

աղջկա թախծոտ հայացքին: Եվ սիրտը ճղփաց ու պահի մեջ մեկեն հիշեց Քարագլուխ գյուղի ջրի ճամփան, մթնշաղով լցված ձորը, կամուրջը, ձին, խաշտոցը, երկար փեշերով հարսի շփոթ քայլերը, ետ ու առաջ ճոճվող դուլերը, դուլերի երեսին՝ մթնշաղի ու լուսնկայի փայլը, ջրի ճողփյունը և իր սրտի արձագանք-ճողփյունը... պահի մեջ խառնվեցին իրար, խառնվեցին հենց և հանդիպած հայացքին, մշուշի պես ծխացին ճակատի տակ, և սիրտը հաճելի ճմլվում էր, և պարողներն ու պարահրապարակի մարդկանց կլոր օղակը թրթռում էին նրա հայացքի տակ, և նա շա՛տ հեռվից լսեց Բարբարայի շշնջոցը.

— Ի՞նչ.

— Ոչինչ... ինձ վատ եմ զգում, Բարբարա:

Պարը կիսատ թողած դուրս եկավ, Բարբարայի հայացքից ծրարվեց, հանդարտ շփեց ճակատը և տաք մատների տակ շոյեց ճակատի տակ մարմանդ-մարմանդ օրորվող կապույտ մշուշը: Ապա ուղղեց գոտին, ճակատին կախված մազափունջը նստեցրեց տեղը և քայլեց աղջկա կողմ: Եվ պարահրապարակում առաջին անգամ զգաց ոտքերի դողը: Եվ զսպված կանգնեց աղջկա կողքին ու գինվորականի պես խոր գլուխ տվեց:

— Կարելի՞ է ձեզ պարի հրավիրել:

— Բայց ես լավ չեմ պարում,— աղջկա աչքերում լայն խոնավ ծպիտն էր:

— Ոչինչ, կսովորեք:

→ Բայց,— աղջիկը շիկնեց,— համարյա պարել չգիտեմ: Ներեցեք:

→ Այդ դեպքում մի քիչ զբոսնենք,— առաջարկեց ու

գնահատեց իր հրամանատարությունը: Հետո լուռ մի քանի քայլ արեցին, և Մկրտիչը հայերեն հարցրեց.

— Հա՛յ եք:

— Ինչպե՛ս,— աղջիկը պատասխանեց ուսերեն:

— Հա՛յ եք,— կրկնեց ուսերեն:

— Հայ եմ,— և գոց շուրթերով կարճ ծիծաղեց՝ մի տեսակ թնկթնկոցի պես:

— Հայերեն չե՞ք իմանում:

— Չէի կարող իմանալ...

1916 թվականին, երբ ուսական բանակը Նիկոլայ թագավորի հրամանով Մուշ քաղաքից թիկունք արեց թուրքական ճակատին, բանակի կազմում էր նաև կապիտան Ռոմանովը: Ռուսական բանակն ու Ռոմանովի հեծյալ վաշտը անցնում էին հայկական ավերակ գյուղերով և խուլս տալիս մշուշապատ սար ու ձորերում շաղ եկած հայ գաղթականներից: Բայց մի ձորակի՝ ավի գրկանոցով մի կին գետնի տակից հայտնվեց, նետվեց կապիտան Ռոմանովի ձիու առջև և անսովոր լայնացած ակնախոռոչներն ու գրկանոցը մեկնեց կապիտանին: Ռոմանովը իջավ ձիուց, առավ գրկանոցը և փորձեց բարձրացնել կնոջը, բայց կինը գունդ ու կծիկ գլտորվեց ձորակը և մինչև կապիտանը ուշքի կգար՝ կինը ծնկեց ձորակի մյուս ավից, շաղ եկած մազերը ձեռքն առավ, բարձրացրեց երկինք, հետո աղաչող մազերը մեկնեց կապիտանին,— տար... տար... տար...— հեաց կինը,— երեխա փրկիր — Քրիստոնյա ես... Քրիստոնյա ես... Քրիստոնյա ես...— ճշաց, և կապիտանը քրիստոնյա բառը հաս-

կացավ, հասկացավ կնոջը և մոտ կանչեց, իսկ կինը ցատկեց, մի քանի քայլ փախավ, գլորվեց ու նայեց կապիտանի կողմ: Կապիտանը երեխան հանձնեց համհարզին, ձեռքով հասկացրեց, թե՛ կտանենք, երկար նայեց երեխայի սև սրկմած աչքերին, հետո շտապ դաշտային պայուսակից հանեց թուղթ ու մատիտ, դարձավ կնոջ կողմը և հանկարծ դողաց. փախչելու պատրաստ այդ չարչրուկ գաղթականի բզիկբզիկ մազերն ու վայրենի շարժումները ահագին էին: Կապիտանը խաչակնքեց, ձեռք ու ոտքով հասկացրեց կնոջը, թե մի փախիր, երեխան չենք վերադարձնի և երդվեց երկրներով ու մոտ գնաց գաղթական կնոջը...

Եվ կապիտան Ռոմանովը երեխան քերեց-հասցրեց Ռուստով, լուսանկարեց, լուսանկարը տեղավորեց ընտանիքի ալբոմում, լուսանկարի տակ հատ-հատ գրեց՝ «Շուշանիկ Քիշմիշյան Արտաշեսի» և կնոջը պատվիրեց՝ ճիշտ արտասանել աղջկա անունը, — Շուշան կամ Շուշանիկ...

Հետո մեկ տարի անց, ձմեռնամուտին, հեղափոխության հաղթանակից հետո, կապիտան Ռոմանովը անցավ արտասահման: Գնալուց առաջ նա կանչեց հարևանին, սրբապատկերի առաջ մոմ վառեց, առավ երեխայի գլխարկը՝ դրեց մոմ ու սրբապատկերի առջև, հաշվով մի թուղ ոսկի լցրեց հարևանի գլխարկն ու երեխային հանձնեց նրան, հետո էլ՝ անուն-ազգանուն-հայրանունը:

Անց տասնվեց տարի աղջկա նոր խնամակալը հանկարծակի ստացավ մի ծրար արտասահմանյան կնիքով ու դրոշմանիշով, կապիտան Ռոմանովի հետադարձ՝ մարտկյան հասցեով: Ծրարում երկու նամակ կար:

Ռոմանովի նամակներից մեկը նախկին հարևանին էր ուղղված. հարևանի օր ու կյանքի, աղջկա նակատագրի

մասին հարցուփորձ էր արել: Ռոմանովի մյուս նամակը վերաբերում էր Շուշանիկին, տաք, անկեղծ ու ավետաբեր նամակ էր: Ռոմանովը գրում էր, որ Շուշանիկին մինչև հիմա էլ համարում էր իր հոգեորդին, իր սևուկ աղջիկը և կարոտում է, միշտ փորձում է պատկերացնել, թե ինչպիսին է նա հիմա,— «Ուրախացրու ծերուկիս, մի լուսանկար ուղարկիր»:— Եվ ապա հարցրել էր ամենակարևորը,— «Զսպիր հուզմունքդ, աղջիկս, հիմա քեզ համար անսպասելի ուրախություն էմ հաղորդելու... Ծատ պատահական ես գտել էմ եղբորդ... Այո, եղբորդ՝ Կորյուն Արտաշեսի Քիշմիշյանին... Զսպիր հուզմունքդ, աղջիկս... դու եղբորդ ոչ անունը գիտես, ոչ հիշում ես, գուցե նաև չգիտես նրա գոյության մասին, որովհետև երբ բաժանվել եք, դու եղել ես երկուսուկես-երեք տարեկան: Բայց Կորյունը ճշմարիտ քո եղբայրն է, քեզ շատ նման՝ սևուկ, գեղեցիկ և քեզ լավ է հիշում... Նա ապրում է այստեղ՝ Մարսելում, գինվորական է և շատ հարգելի անձնավորություն: Լավ եղբայր ունես, սևուկ աղջիկս: Ընդհակառակություն էմ հայտնում տեք աստծուն, որ ինձ հանդիպեցրեց քո եղբորը: Ես բախտ չունեցա կատարել իմ պարտքը քո նկատմամբ, ներիր, աղջիկս, բայց պատահականությունը երջանկացրեց ինձ. այս ուրախալի լուրը, որ շտապում էմ հայտնել, ընդունիր չհատուցածս պարտքի դիմաց...»:— Եվ վերջում խնդրում էր, որ աղջիկը պատահան-նամակ և լուսանկար ուղարկի և ապասի եղբոր նամակին ու լուսանկարին:

Ռոմանովի հարևանը իրեն ուղղված նամակը անմիջապես այրեց և տարակուսեց աղջկա նամակի համար: Աղջիկը վաղուց նրա տանը չէր ապրում. տասներկու-տասներեք տարի առաջ նրան հանձնեց մանկատուն, մի քանի անգամ տե-

սուրջան գնաց և կտրեց կապը: Ռոմանովի նախկին հարե-
վանը մտածեց նաև՝ այրել աղջկա նամակն էլ, պրծնի-
գնա, բայց զգաց, որ դա մեծ սխալ կլինի. կապիտան Ռո-
մանովն էլ կանհանգստացնի և ապա՝ լուրը, կարծես, ահա-
գին կարևոր է, նամակը պետք է հանձնել տիրոջը: Պարզ-
վեց, որ աղջկան գտնելը այնքան էլ դժվար չէ, երկու օր
հետո նա իմացավ, որ Շուշանիկ Քիշմիշյանը աշխատում
է գործարանում և ապրում գործարանին կից հանրակացա-
րանում: Նա գիտեր, որ աղջիկը իրեն չի հիշի, Ռոմանովի
ու իր պայման ու երդումի մասին ոչինչ չգիտի, բայց դժվա-
րանում էր տեսնել աղջկան: Բայց գնաց... Եվ նամակից
շշմած ու քարացած աղջկան ասաց՝ կարևոր չէ, թե ինքը
ով է, ասաց՝ պատասխան նամակում չմոռանա Ռոմանովին
գրել, որ այսուհետև նամակ չուղարկի իր հացեով, զգուշաց-
րեց, որ սրան-նրան չպատմի նամակի մասին և աղջկա
սատը, անշարժ ու անիմաստ աչքերից շփոթված հեռացավ:

Տասը ամսում Շուշանիկը ստացավ երեք նամակ, երեք
լուսանկար: Մեկում՝ եղբայրն ու կապիտան Ռոմանովը
միասին, եղբայրը՝ զինվորական ուսադիրներով, Ռոմանովը՝
քաղաքացիական:

— Վերջին նամակը ստացել եմ ինն օր առաջ,— կի-
սամուք փողոցում ճառագեցին աղջկա աչքերը:

— Հա՛նա... — Ավագ լեյտենանտը արձագանքեց անորոշ
խոսք ու տոնով՝ նաև իր համար... անհասկանալի: Նրա
կրծքի տակ դեռ տաք-տաք կարակցվում էր... գյուղական

պատկերը՝ մթնշաղը, ճամփան, խրտնած ձին, հարսը, ճղ-
փոցը... ճղփոցը և, չգիտես ինչու, նա ցանկանում էր այդ
մթնշաղ ու պահի մասին պատմել Շուշանին: Նրան թվում
էր, թե դա պահ ու աղջկա հետ կապ ունի: Նա կողքանց
ու անհամարձակ նայեց, կիսամութի մեջ նշմարեց աղջկա
աչքերի փայլը, սիրտը նորից ճղփաց և որտեղից որտեղ
նա հորինեց, որ Քարագլուխի գլուղի էն օրվա հարսի ու
Շուշանի աչքերը շատ են նման: